T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMED FAHRİ PAŞA'NIN MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ ADLI ESERİNİN EDEBÎ VE TARİHÎ TAHLİL VE TENKİDİ

DİNDAR NEGİŞ
227B8011

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. MEHMED BEŞİKÇİ

2024

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMED FAHRİ PAŞA'NIN MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ ADLI ESERİNİN EDEBÎ VE TARİHÎ TAHLİL VE TENKİDİ

DİNDAR NEGİŞ
227B8011
ORCID NO: 0000-0001-6452-1081

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. MEHMED BEŞİKÇİ

KASIM 2024

Dindar NEGİŞ tarafından hazırlanan "Mehmed Fahri Paşa'nın *Manzum İşkodra Tarih-i Harbi* Adlı Eserinin Edebî ve Tarihî Tahlil ve Tenkidi" başlıklı çalışma, **28/11/2024** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunmuş ve jürimiz tarafından İnsan ve Toplum Bilimleri Ana Bilim Dalı Tarih Programında **YÜKSEK LİSANS** tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman	**İmza**
Doç. Dr. Mehmet Beşikçi	……

Jüri Üyeleri	**İmza**
Doç. Dr. Eray Yılmaz	……
Dr. Öğr. Üyesi Erhan Çifci	……

ÖZET

MEHMED FAHRİ PAŞA'NIN *MANZUM İŞKODRA TARİH-İ HARBİ* ADLI ESERİNİN EDEBÎ VE TARİHÎ TAHLİL VE TENKİDİ

Balkan Harbi (1912-13), savaşı yaşayanların hafızalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına neden olan Birinci Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) bile daha travmatik izler bırakan bir olaydı. Nitekim bu izler, bir çeşit iç ve dış muhasebe niyetiyle savaşın hemen sonrasında akademik tarih, popüler tarih, askerî bilimler ve ben-anlatısı metinleri çerçevesinde yazıya dökülmüştü. Savaş edebiyatı ve Türk askerî tarih literatürü içerisinde Balkan Harbi'nde; Yunan, Bulgar ve Sırp Cephesi'ne kıyasla en az otobiyografik kaynağın (ben-anlatısının) bulunduğu cephe, Karadağ/İşkodra Cephesi'dir. Bu noktada, savaş sırasında İşkodra'da Tabip Miralay (Albay) olarak görev yapıp daha sonra Tuğgeneral rütbesiyle emekli olan (1300-Tbp.1) Mehmed Fahri Paşa'nın (1860-1932) *Manzum İşkodra Tarih-i Harbi* adındaki, manzum şekilde yazılmış anıları dikkati çeker.

Ne yazık ki bugüne değin bir edebiyat tebliği hariç üzerinde durulmayan eser gerek manzum olması gerekse de -bugünkü bilgiler ışığında- İşkodra Cephesi'ni anlatan yegâne müstakil askerî ben-anlatısı olması hasebiyle son derece önemli niteliklere sahiptir. Bu çalışmada kısa bir tarihî arka plan ve Mehmed Fahri Paşa'nın hayat hikâyesini takiben sözü edilen eser; edebiyat ve askerî tarih cihetiyle tahlil ve tenkit edilmeye çalışılmış, bu vesileyle de eser üzerinden savaşın, kuşatmanın, açlığın ve maddi-manevi kayıpların; edebiyata ve savaşı yaşayan Mehmed Fahri Paşa'nın hafızasına nasıl yansıdığı, tarihî ve edebî bilgilerin de desteğiyle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşkodra Kuşatması, Mehmed Fahri Paşa, Balkan Harbi, Savaş Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı, Ben-Anlatısı, Manzum Anı

ABSTRACT

LITERARY AND HISTORICAL ANALYSIS AND CRITICISM OF MEHMED FAHRİ PAŞA'S POETIC MEMOIRS TITLED *MANZUM İŞKODRA TARİH-İ HARBİ*

The First Balkan War (1912-13) was even more traumatic in the memories of those who lived through it than the First World War (1914-1918), which led to the collapse of the Ottoman Empire. As a matter of fact, these traces were written down in the immediate aftermath of the war within the framework of academic history, popular history, military sciences and ego-documents texts as a kind of internal and external reflection. Considering the war literature and the Turkish military history literature, the front with the least number of ego-documents in the First Balkan War, compared to the Greek, Bulgarian and Serbian Fronts, is the Montenegro/Işkodra Front. In this regard, the memoirs of Mehmed Fahri Pasha (1860-1932), who served in Iskodra during the war as a medical miralay (colonel) and later retired with the rank of brigadier general (1300-Tbp.1), written in the form of poetry and titled *Manzum Iskodra Tarih-i Harbi* draws attention.

Regrettably, the work, which has not been emphasized until today except in a Turkish language and literature communiqué, has extremely important qualities both because it is poetic and, in the light of today's information, because it is the only independent military ego-document about the Iskodra Front. In this thesis, following a brief historical background and the life story of Mehmed Fahri Pasha, the aforementioned work is analyzed and criticized in terms of literature and military history. In this way, it is tried to determine how the war, siege, hunger and material and spiritual losses are reflected in the literature and the memory of Mehmed Fahri Pasha, who lived through the war, with the support of historical and literary information.

Keywords: Siege of Iskodra, Mehmed Fahri Pasha, Balkan War, War Literature, New Turkish Literature, Ego Documents, Poetical Memoir

ÖN SÖZ

Türkiye'de son yıllarda oldukça genişleyen ve artık kurumsal bir kimlik de edinen askerî tarih disiplininin etkisiyle, 1911-1922 devresindeki savaşlara dair anılar gerek genel okuyucu kitlesi gerekse de araştırmacılar tarafından hiç olmadığı kadar çok okunmakta ve dikkat çekmektedir. Bilhassa zaferle neticelenen Birinci Dünya Savaşı'nın Çanakkale Cephesi, yer yer galibiyetlerin elde edildiği Irak ve Suriye/Filistin Cephesi ile Kurtuluş Savaşı konulu anılar rağbet görmektedir. Ancak bu durum Balkan Harbi anıları için geçerli değildir. Nitekim Balkan Harbi anıları, gerek mağlup ayrıldığımız bir savaşı anlatması gerekse de bu savaşın Kurtuluş ve Birinci Dünya Savaşı'na göre iyi bilinmemesi nedeniyle az ilgi görmektedir. Oysa bu savaşın Türk toplumu üzerindeki izleri, diğer iki savaştan daha az ve/ya önemsiz değildir.

Bir diğer açıdan bakıldığında, Türkiye'de askerî tarihin kurumsallaşması ve yaygınlaşmasının başka alt disiplinlerin de alan kazanmasına vesile olduğu görülecektir. Bunlardan biri de bugün itibarıyla pek az insanın telaffuz ettiği "savaş edebiyatı"dır. Özellikle modern ve erken-modern her savaşın bir edebiyatı olabileceği gerçeği artık yavaş yavaş kabul edildiğinden Balkan Harbi'nin, edebiyatın ve askerî tarihin bir "Balkan Harbi edebiyatı" başlığı altında toplanması gerekmektedir.

Bunların farkında olarak, yeniden keşfedilmeyi bekleyen Balkan Harbi konulu anılarından birini savaş edebiyatı, askerî tarih ve askerî ben-anlatılar bağlamında ele almam gerektiği fikrine kapıldım. Bu minvalde yapılan uzun arayışlar sonucunda tam da bu tarife uyan Tabip Mirliva (Tuğgeneral) Mehmed Fahri Paşa'nın 1914'te basılan *Manzum İşkodra Tarih-i Harbi* adlı eserini keşfettim. Eser; Balkan Harbi konulu, edebî yönü güçlü (şiir şeklinde yazılmış), cepheyi, çatışmaları anlatan ve İşkodra'ya dair yegâne askerî ben-anlatısı olması hasebiyle askerî tarih, savaş edebiyatı ve Balkan Harbi açısından çok kıymetlidir.

Elbette eser tahlil ve tenkit edilmeden yani teze başlamadan önce eserin müellifi Mehmed Fahri Paşa'nın hayat hikâyesini araştırmak, esere ve İşkodra'ya dair varsa evrakını bulmak gerekmekteydi. Ancak Fahri Paşa, hayatına dair pek az bilgiye sahip olunan biridir. 1932'deki vefatından sonra kalan tüm evrakı, oğlu Cumhuriyet dönemi edebiyatçılarından Halit Fahri OZANSOY'a devredilmiş görünmektedir. Halit Fahri'nin 1971'de ölümüyle de hem Fahri Paşa'dan kalanlar hem de Halit Fahri'nin kütüphanesi ve evrakı, Halit Fahri'nin vasiyeti gereği ikiye bölünmüş; kitapları Atatürk Kitaplığı ve Beyazıt Devlet Kütüphanesine verilmiş. Beyazıt'takiler daha sonra Rami Kütüphanesine devredilmiş. Evrakı ise önce Galatasaray Lisesine oradan da Galatasaray Müzesine aktarılmış. Bu arada Halit Fahri'nin evrakı içinde Paşa'ya dair evrak olup olmadığı konusunda aile hâlâ emin değildir. Öte yandan konuyla ilgili olarak Galatasaray Müzesinde gittiğimde, Halit Fahri'nin yanı sıra başka birkaç önemli ismin evrakının iç içe ve karmakarışmış vaziyette olduğu binlerce sayfalık tasnif edilmemiş belge buldum. Müze yetkilileri, bunların tasnif edilmesinin uzun süreceğini ve tasnif edilmeden binlerce sayfanın bürokratik engeller nedeniyle araştırmacıların kullanımına sunulamayacağını bildirince Fahri Paşa ve İşkodra'ya

dair kıymete değer nitelikteki olası pek çok evraka ne yazık ki erişemedim. Bu nedenle Fahri Paşa'nın hayatını arşiv belgeleri, gazeteler ve diğer ikincil kaynaklardan araştırmaya gayret gösterdim.

Bu çalışmada ilk olarak elde edilen bilgiler ve bulgular ışığında Fahri Paşa'nın hayatına yer verildi. Akabinde konunun daha iyi anlaşılması için kısa bir şekilde de olsa İşkodra hakkında bilgi verilerek, genel çerçeveyi görmek açısından yine kısaca Balkan Harbi'ne değinilmiştir. Tezin merkezindeki İşkodra Muharebeleri'nin oldukça kafa karıştırıcı olması, kimi muharebenin farklı kaynaklarda bazen 2-3 farklı isminin olması, yer adlarının fazlaca olup birbirine benzemesi, aynı anda farklı noktalarda meydana gelen muharebelerin birbirini etkilemesi gibi durumlar nedeniyle İşkodra'daki muharebeler ve coğrafya hakkında da kısaca bilgi verildi. Eğer bu bilgiler kısaca da olsa verilmeyip Fahri Paşa'nın hayatına müteakip tezin tahlil ve tenkit kısmına geçilseydi muhtemelen ciddi bir kavram ve anlam karmaşası yaşanacaktı. Bu kısmın akabinde eser, başta resmî askerî tarih anlatısıyla uyuştuğu ve ayrıştığı noktalar olmak üzere özet bölümünde de belirtilen açılardan tahlil ve tenkit edilerek ilgililerin istifadesine sunulmuştur. Öte yandan Ek 9'da bulunan haritaya sıklıkla bakılarak bu çalışma okunursa işbu tezden daha verimli bir şekilde istifade etmek mümkün olacaktır. Ayrıca eser içindeki rütbeler, eserdeki gibi kullanılmıştır. Rumi ve Hicri tarihler Miladi, alaturka saatler ise günümüzdeki gibi vasati saat şekline çevrilmiştir.

Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 224K085 numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destek için TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca özgün kelimeler ve terkiplerle dolu *İşkodra Tarih-i Harbi*'nin tamamını transkribe etmemde yardımlarını esirgemeyen, YTÜ'deki Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden hocam olan Doç. Dr. İbrahim SONA'ya çok teşekkür ederim. Bununla beraber bana "askerî tarihçilik" şuuru aşılayan, bu çalışmada ise Fahri Paşa'nın askerlik kariyeri ve askerî arşiv kayıtları hususunda yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Erhan ÇİFCİ'ye şükran borçluyum.

İlâveten yardım, katkı ve teşvikleri dolayısıyla Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL'e, bir nevî ağabeyim de olan Dr. Öğr. Üyesi Ender KORKMAZ'a, Dr. Öğr. Üyesi Murat DAĞLI'ya, Gizem KAYTAN'a, Yaren KESİM'e, İbrahim ULUSAN'a ve Fahri Paşa'nın torunlarından Can USTA'ya teşekkür ederim.

Bu vesileyle şunu da belirtmeliyim ki tezdeki her hata ve yanlışın sorumluluğu bizzat bana ait olup bu hususta görülen tüm kusurlar için affınıza sığınıyorum.

Ön sözü bitirirken Türk Dili ve Edebiyat bölümündeki lisans eğitimimden bu yana bana hemen her konuda kesintisiz yol gösteren, beni akademik askerî tarih ile tanıştıran, tez yazım sürecinde desteğini esirgemeyen ve kitaplar hakkında uzun uzadıya sohbet edebildiğim nadir isimlerden olan danışmanım Doç. Dr. Mehmet BEŞİKÇİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Dindar NEGİŞ

Kasım, 2024, İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **ix**
1. GİRİŞ **1**
2. MEHMED FAHRİ PAŞA, İŞKODRA VE BALKAN HARBİ **9**
2.1. Mehmed Fahri Paşa: Hayatı, Ailesi ve Eserleri 9
2.2. İşkodra: Tarih, Coğrafya, Demografi, Kültür ve Önem 13
2.3. Balkan Harbi ve İşkodra 18
2.3.1. Balkan Harbi Öncesi Genel Durum ve Savaşın Başlangıcı 18
2.3.2. Balkan Harbi 22
2.3.3. Balkan Harbi'nde İşkodra 26
3. MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ'NE GÖRE İŞKODRA MUHAREBELERİ **32**
3.1. Savaş Öncesi Genel Durum ve Meydana Gelen Hadiseler 32
3.2. Savaş İlanı ve Tuz Muharebesi 34
3.3. Karanya Muharebesi 36
3.4. Müsellim Köy Muharebesi 38
3.5. Kakarik Muharebesi 44
3.6. Zadrima Muharebesi 46
3.7. Son Bardanyolt Muharebesi 47
3.8. Birdiça "Beltoya" Muharebesi 53
3.9. Traboş Muharebeleri 54
4. MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ'NİN TAHLİLİ **58**
4.1. Mersiyeler ve Şehitlere Bakış 58
4.2. Avrupalı, Sırp, Malisör ve Karadağlı Algısı 67

4.3. Hasan Rıza Paşa Bahsi 71

4.4. Savaşa, Kuşatmaya, Açlığa Bakış 74

4.5. Kötü Gidişatın Nedenleri, Çözüm Önerileri ve Hatırlanma 80

5. MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ'NİN EDEBÎ NİTELİKLERİ 82

5.1. Anı Türü, Manzum Anılar ve Manzum Askerî Anılar 82

5.2. Biçimsel Özellikleri.....85

5.3. Dil ve Üslup 88

6. SONUÇ 92
KAYNAKÇA.....95
EKLER.....101

KISALTMALAR LİSTESİ

Age	: Adı geçen eser
Agm	: Adı geçen makale
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BHK	: ATASE Balkan Harbi Koleksiyonu (110-9-1-7)
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH.MUİ	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı
Haz.	: Hazırlayan
MF.MKT	: Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
MSB	: Millî Savunma Bakanlığı
S.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları/Yayınevi

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti ve toplumu için I. Balkan Harbi (1912-1913) ve akabindeki bozgunla gelen mağlubiyet; tarihte eşine az rastlanır bir faciaydı. Nitekim bu savaş Osmanlı Silahlı Kuvvetleri ve halkın Müslüman Türk kesimi için çok şiddetli bir travmaya neden olmuştu. Zira ülke, ilk kez bu kadar kısa bir sürede ve merkeze bu denli yakın bir mesafede; devasa nitelikteki bir toprak parçasını yitirmişti. Bu kayıp, Osmanlı'nın Anadolu'dan evvel yayılıp geliştiği "ata toprakları" diye nitelenen Rumeli mıntıkası olduğundan, kaybın oluşturduğu sarsıntı daha da katlanmıştı. Biraz da bu nedenle savaş biter bitmez çok sayıda -ve toplumun hemen her kesiminden- insanın kaleminden çıkmış "Balkan Harbi" eksenli kitap, risale ve makaleler basılmış; bilhassa Müslüman Türk kesim, yenilginin nedenleri, müsebbipleri ve hatalar üzerinde durmuştur. Ayrıca üst rütbeli subaylar arasında da savaş üzerine şiddetli tartışmalar meydana gelmişti. Üstelik bu tartışmalar kışlalarda değil; gazete ve dergilerde yani kamuoyunun gözü önünde yapılmıştır. Öte yandan 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi için de benzer kitaplar yazılmış ve tartışmalar yapılmıştı ancak nicelik olarak Balkan Harbi için yazılanlar çok daha fazla ve çeşitliydi.[1]

Balkan Harbi'ne katılmış Osmanlı Silahlı Kuvvetleri mensuplarının dahil olmasıya bu akım, daha farklı bir şekle büründü. Nitekim silahlı kuvvetler mensupları, daha ziyade ben-anlatısı ürünleri meydana getirerek veya ben-anlatılarının temellendirdiği savlara dayanarak bu meseleye dahil olmuşlar ve üzerlerindeki sorumluluğu, yazdıkları metinler vasıtasıyla üstlerine, astlarına ve/ya kendilerine destek vermeyen diğer askerî/siyasî makamlara yüklemeyi tercih etmişlerdi. Bu tercih, üzerlerindeki travma ve suçluluk duygusunun bir nebze olsun hafiflemesine vesile olacaktı.

Bir çeşit hesaplaşma vasıtası olarak da tanımlanabilecek bu tür savaş sonrası eserlerinin varlığı bir yana, henüz savaş devam ederken yazılan günlüklerin olduğu da

[1] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Uyar, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek", **Türkiye Günlüğü,** s.110 (2012): 65-74. Ayrıca işbu tezin kaynakça kısmındaki eserler içinde, Balkan Savaşı konulu ben-anlatılarının bir seçkisi vardır.

unutulmamalıdır. Fakat bu eserlerin daha farklı başlıklar altında incelenmesi gerekir. Çünkü savaş esnasında yazılmış ben-anlatılarıyla savaş sonrasında yazılanlar arasında ciddi bir nesnellik ve hakikati çarpıtma veya en azından perdeleme farklılığı mevcuttur. Zira savaş sırasında genellikle görülenler anlatılırken savaşın ardından "görülmesi istenilen" anlatılabilir. Elbette ki söz konusu bağlam çerçevesinde: "Ben-anlatılarının tamamında nesnellik sorunu vardır ama resmî arşiv belgeleri, cephe emirleri gibi muhtelif belgeler nesneldir." demek doğru ve bilimsel olmayacaktır. Çünkü bu, artık modası geçmiş eski tarih ekolünün bir anlayışıdır. Nitekim arşiv belgeleri de insan eliyle çıkmıştır ve içinden çıktığı kurum veya kuruluşun gözünden yazıldıklarından dolayı onlar da bir "taraf"tır. Öyleyse ne ben-anlatıları için tamamen öznel ne de resmî kayıtlar için nesnel demek doğrudur.[2] Ben-anlatılarının tarih disiplinin yardımcı kaynakları görevini üstlenip ancak çapraz okumalarla faydalı olacağı düşüncesi de tamamen yanlış olmayıp söz konusu ürünleri dar bir çerçeveye hapsetmesi cihetiyle sorunludur.

Bugün için Türk tarihçilerinin ciddi bir kısmı ben-anlatılarının "nesnelliği" veya en azından "bilginin başka kaynaklardan nasıl teyit edileceği" meselelerine kafa yormaktadır. Oysa ben-anlatılarının doğasında olan ve sadece bu anlatıların literatüre kazandıracağı nitelikli bilgi, bulgu ve verilerin hususiyetleri üzerine çalışmak ve tartışmak; hatırı sayılır bir niceliği olan Osmanlı-Türk askerî ben-anlatıları literatürüne daha büyük katkılar sağlayacaktır.

Kaldı ki ben-anlatılarındaki bilginin teyidi için başvurulan kaynaklardan belki de piramidin en üstünde olan "resmî belgeler" yani "arşiv kayıtları" ile ben-anlatı metinleri arasındaki sınır kimi zaman ortadan kalkmaktadır. Sözgelimi Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi 10 yıllık harp devrini yaşamış ve hatıralarını kaleme almış subayların bir kısmı, anılarında kendi kaleme aldıkları cephe emirlerini veyahut da yine anılarına dahil ettikleri alt, üst ve yan birliklerle yaptıkları yazışma evrakında ben-anlatısı niteliği taşıyan ifadeler ve cephe tecrübelerini aktarmaktadır. Bu gibi durumlarda resmî belge ile ben-anlatısı arasındaki sınır belirsizleşmektedir.[3]

[2] Mehmet Beşikçi, "Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Askerlerin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz", **Toplum ve Bilim Dergisi,** s.144 (2018): 258

[3] Mehmet Beşikçi, **agm,** 258.

Bir de meselenin "ben-anlatıların sınırları" yönü vardır. Nitekim bugün ben-anlatısı başlığı altında genellikle günlük, hatırat, mektup ve otobiyografi gibi hafıza metinleri gelmektedir. Oysa bunların dışında da savaş tecrübelerinin aktarıldığı ben-anlatıları mevcuttur. Nitekim cepheden firar eden askerlerin "sorgu tutanakları", askerlerin üstlerine arz ettikleri "dilekçeleri", savaşı tecrübe edenlerin yazdıkları "askerî tarih kitapları" ve divan-ı harpte yargılanan askerlerin "savunma metinleri" de bir açıdan ben-anlatısıdır. Şüphesiz bu metinlerde birtakım sınırlılıklar vardır ancak içerikleri bakımından oldukça mühim ve yeni hususlara kapı açabilecek nitelikleri olduğu göz ardı edilmemelidir.

Dolayısıyla Osmanlı askerî ben-anlatılarının eski metodolojik yaklaşımlarından sıyrılarak bir ölçüde edebî, askerî ve tarihî yönden daha geniş bir çerçeveden ele alınması gerekmektedir. Bu yapılırken de ben-anlatısı kavramının altında yer bulan türlerin ve metinlerin kapsamının gerektiği şekilde genişletilmesi elzemdir ki bu sayede askerî ben-anlatısı literatüründen hareketle elde edilecek bulgu, bilgi ve veriler artabilir.

Yukarıda bahsedilen, Balkan Harbi'nin hemen sonrasında ben-anlatılarıyla desteklenen ve "patlama" olarak nitelendirilebilecek ölçüde sayısı artan muhasebe metinleri, pek çok açıdan değerlidir. Söz gelimi bu ben-anlatısı kayıtları, yeni yeni yayılım alanı kazanan ve disiplinler-arası bir kimlik içindeki "savaş/harp edebiyatı" alanının "Balkan Harbi edebiyatı" literatürüne ciddi sayıda malzeme kazandırmıştır. Ayrıca bu kayıtlar; savaş olgusunun general, subay, astsubay, er ve sivil vatandaş düzeyindeki yansımalarını gösteren en net kaynaklar olması hasbiyle askerî psikoloji ve askerî sosyoloji adına mühimdir. İlaveten, söz konusu kayıtlar; suçluluk, pişmanlık, utanma, yenilgi, masumiyeti kanıtlama, aklanma psikolojisinin birer vesikaları halini almıştır. Daha pek çok öneme sahip söz konusu eserlerden biri de bu çalışmanın konusu olan Mehmed Fahri Paşa'nın, tam adı *İşkodra Muhâsarası, Muhârebat-ı Mühimme, Vekâyi'-i Fecî'a, Şehidlerimiz ve Mersiyeleri: Manzum İşkodra Tarih-i Harbi* olan ama literatürde daha çok *Manzum İşkodra Târih-i Harbi* olarak anılan eseridir.

Eserin müellifi olan Mehmed Fahri Paşa, 20-25 Haziran 1910 tarihinde[4] uzun süre ders verdiği ve idarecilik yaptığı İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâneden,

[4] Fahri Paşa'nın İşkodra'ya Tayin Evrakı, 1328/1910, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.MUİ, No. 107-18.

Balkanlardaki sınır şehri İşkodra'daki "24. İşkodra Müstakil Nizamiye Fırkası"na Miralay rütbesiyle ve "Fırka Başhekimi" olarak tayin edilmiştir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla Fahri Paşa, burada görev yaptığı esnada coğrafyayı ve insanları yakından tanıma fırsatı elde etmiştir. Paşa'nın İşkodra'daki görevi esnasında Balkan Harbi patlak verince kendisi daha önce geldiği bu topraklarda, savaşın ilk günü olan 8 Ekim 1912'den şehrin ve kalenin teslim olduğu 23 Nisan 1913 tarihine kadar bölgede vazifesini ifa etmiştir. Fahri Paşa, *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'nde Balkan Harbi'nin Batı/Sırp/Karadağ Cephesi'nde meydana gelen İşkodra Kalesi ve etrafındaki muharebeleri ile teslimiyet gününe değin yaşadığı ve şahit olduğu olayları nazım şeklinde anlatmaktadır. *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*, yalnızca Mehmed Fahri Paşa'nın savaş anıları değildir. Zira aynı zamanda Fahri Paşa'nın poetik görüşlerini de kapsayan edebî nitelikleri olan bir metindir.

İlaveten eser, kabaca "Balkan Harbi sonrasında askerler tarafından yazılmış anı türündeki didaktizm temelli metinlerden biri" olarak tanımlanabilir. 142 sayfalık bu eserin ilk bakışta dikkat çeken en önemli yönü ise mensur (düzyazı) değil manzum (şiir şeklinde) yazılmış olmasıdır. Bu durum zaten içerik ve konu açısından emsali az olan eseri, şekil açısından da nadir eser konuma yükseltmiştir.

Bu noktada, literatürü tanımak adına *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'yle benzer veya bu yapıtla yakın zamanlarda kaleme alınan manzum anılara bakmakta fayda vardır.

Manzum İşkodra Târih-i Harbi'ne şekil itibarıyla benzeyen ve o dönemde yazılmış manzum eserlerden biri Bıçakçızâde İsmail Hakkı'nın [Altınöz] Lozan Barış Konferansı devam ederken kaleme aldığı *Tarih-i Zafer* adlı manzum anılarıdır.[5] Sivil bir üst düzey memur olan Hakkı Bey'in bu manzum anılarında kısaca Arap İsyanı, Medine Kuşatması, azınlıkların (Ermeni ve Rum) ve İtilaf Devletleri'nin faaliyetleri, Türk İstiklal Harbi'nin cereyanı ve Lozan Barış Konferansı anlatılmaktadır. Söz konusu hatırat 83 bent (dörtlük halinde) yazılmıştır. Eser, savaşa dahil olmamış bir sivilin İşgal altındaki İstanbul'dan Anadolu'nun nasıl göründüğünü ve kamuoyunun mücadeleye bakışını göstermesi cihetiyle nadir bir yapıttır. *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'nin *Tarih-i Zafer*'le bir diğer ortak noktası ise müelliflerin bahsettiği olayların

[5] İbrahim Sona ve Dindar Negiş, "İstanbul'un İşgali'nden Lozan Barış Konferansı'na: Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın Tarih-i Zafer'i", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, s.19 (Aralık 2023): 317-38 ve Bıçakçızade İsmail Hakkı, **Tarih-i Zafer,** (İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1341).

gelecek nesiller tarafından kesinlikle unutulmamasına yaptığı vurgudur. Nitekim Hakkı Bey metin içinde, Fahri Paşa da kitabının sonunda buna değinmiştir.

Manzum İşkodra Târih-i Harbi'ne benzeyen bir diğer eser Binbaşı Süleyman Bey'in manzum anılarıdır.[6] Binbaşı Süleyman Bey'in Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı, Teşkilât-ı Mahsusa, Lübnan, Girit, Yemen hatıralarını içeren eser, manzum askerî anı geleneğinin mühim örneklerinden biri olup mesnevi nazım biçimiyle ve sade bir dille yazılmıştır. Fahri Paşa'nın *Manzum İşkodra Târih-i Harbi* ile kıyaslandığında içeriğinin genişliği yönüyle Binbaşı Süleyman Bey'in manzum anıları ayrılmaktadır. Aynı zamanda şekil itibarıyla Binbaşı Süleyman Bey beyit düzenini tercih ederken Fahri Paşa bentler halinde anılarını yazmıştır. Ancak her iki eser de sade bir dille ve mesnevi nazım biçimiyle yazılmıştır.

Manzum İşkodra Târih-i Harbi'nin yazılmış olduğu on yıllık savaş dönemine ait bir başka manzum anı Halil Hilmi Kalaycıoğlu'nun Birinci Dünya Savaşı hatıralarıdır.[7] Ancak diğer anıların aksine bu eser yarı nesir, yarı manzum şeklinde kaleme alınmıştır. Genel olarak Halil Hilmi Bey'in silah altına alınması, Sarıkamış Muharebeleri, Doğu Anadolu'daki Rus işgali, işgal edilen yerlerin geri alınması, Bolşevik İhtilali, Bakü ve Erivan'ın alınması konuları eserde yer bulan temel mevzulardır. Fakat eser, Fahri Paşa'nın anılarından farklı olarak belli bir şiir anlayışı ve poetika doğrultusunda yazılmamış, daha serbest bir anlayış tercih edilmiştir.

Manzum İşkodra Târih-i Harbi'ne kıyasla son derece kısa ama tamamen manzum şekilde yazılmış ve "hatıra" başlığı altındaki bir başka eser, 10 yıllık savaş devresinde kendi tabiriyle "İkinci Sınıf İhtiyat Süvari Birinci Mülazımı" olarak görev yapmış Raşit Duranoğlu'nun yazdığı *Yanan Gönül*[8] adlı eseridir. Her ne kadar alt başlığında manzum hatıra ibaresi olsa da 11 sayfalık bir metne sahip bu kitapçık, esas olarak Duranoğlu'nun savaşlar esnasında etrafında gördüğü ve/ya yazdığı savaş ile alakalı 12 adet kısa şiirin derlenmesinden ibarettir.

Yukarıda sıralananlar haricinde on yıllık savaş dönemine ait olmasa da literatürde birkaç münferit manzum askerî anı daha vardır. Bunlardan biri 1941 yılında Harbiyeden mezun olan [Tümgeneral] Reşit Aydıngün'ün yazdığı "Bir Askerin Yaşam

[6] **Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır - Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları**, haz. Ömer Türkoğlu, (Ankara: Kebikeç Yay.,1997).
[7] Halil Hilmi Kalaycıoğlu, **Birinci Cihan Harbi'ndeki hayatım (Sarıkamış ve Kafkas Cephesi),** haz. Temel Taylan Durukan, (İstanbul: Arı Sanat Yay., 2023).
[8] Raşit Duranoğlu, **Yanan Gönül,** (Konya: Yenikitap Basımevi, 1939).

Destanı"[9] adlı otobiyografisidir. 1974'e kadar silahlı kuvvetlerde görev yapan Aydıngün'ün eserinde silahlı kuvvetlerdeki hizmet yılları, yurtdışı görevleri, Amerikalılarla ilişkileri, dağcı komando yönü gibi hayatından kesitler nazım şeklinde (bentler halinde ve serbest vezinle) kaleme alınmıştır. 287 sayfalık bu eser, şu an için en hacimli Türkçe manzum askerî otobiyografik metin / anı olma niteliğine sahiptir.

Reşit Aydıngün'le benzer tarihlerde yazılan bir başka manzum askerî anı ise 1958 yılında Harbiyeden mezun olan [Tuğgeneral] Sedat Metin'in, Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayında Muhabere Kurmay Binbaşı rütbesiyle alayın harekât eğitim subaylığı yaptığı esnada meydana gelen Kıbrıs Barış Harekâtı'nda, alayın faaliyetleri çerçevesinde kendi şahit olduklarını kaleme aldığı "Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı-Sancak Destanı"[10] adlı eseridir. 141 sayfalık bu eser yine serbest vezinle ve bentler halinde yazılmıştır.

Modern askerî tarih çerçevesindeki en eski manzum askerî anılar ise Kırım Harbi'ni konu edinmektedir. Bunlardan biri Hayrî isimli bir şairin kaleme aldığı *Kırım Zafernamesi*'dir.[11] Eser, modern manzum askerî anı literatürü açısından önemlidir zira hem bu türün en eski örneklerinden hem de en hacimli olanlarındandır. Nitekim eserde Hayrî'nin gözlemleri neticesinde ayrıntılı bir şekilde devrin askerî ve siyasî atmosferi sunulmaktadır. Hayrî'nin Kırım Harbi'ne katılıp katılmadığı veya en azından cepheyi görüp görmediği tam olarak tespit edilemese de özellikle savaş ve muharebe anlatıları canlı bir şekilde eserde yer bulmuştur. Bu noktada eser ve yazar büyük oranda Bıçakçızâde İsmail Hakkı ve onun *Târih-i Zafer*'ine benzemektedir. Ayrıca müellifin askerlik felsefesi üzerine fikirleri de eserinde yer bulur.

Her ne kadar Hayrî'nin Kırım Harbi'ne katıldığı kesin olmasa da bu harbe bir gözlemci olarak katıldığı kesin olan başka bir müellif vardır ki anılarını manzum bir şekilde kaleme alarak "modern manzum askerî anılar" külliyatına dahil olmuştur. Sözü edilen yazar ve eser Ahmed Rıza Trabzonî (Trabzonlu Rızâyî)'nin kaleme aldığı *Manzume-i Sivastopol'*dür.[12] Ahmed Rıza, Kırım Harbi sırasında ticaret için geldiği Karadeniz'in kuzeyinde ve Kırım Harbi'nde şahit olduğu, gördüğü, duyduğu birtakım

[9] Reşit Aydıngün, **Bir Askerin Yaşam Destanı,** (İstanbul: Neden Kitap Yay., 2007).
[10] Sedat Metin, **Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı – Sancak Destanı**, (Ankara: Ajans Press Yay., 1996).
[11] Salih Hayrî, **Kırım Zafernamesi -Hayrâbâd-**, Haz.Necat Birinci, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988). Ayrıca eser Tarih-i Kırım, Manzume-i Sivastopol ve Hayrâbâd şeklinde de bilinmektedir.
[12] Ahmed Rıza Trabzonî, **Manzume-i Sivastopol**, haz. Veysel Usta (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000).

askerî meseleleri eserinde işlemiştir. 22 adet muharebenin anlatıldığı eserde asıl odak Sivastopol Muharebesi olup içerik ve şekil itibarıyla eser özgündür.

Bu eserlerin yanı sıra Türk halk edebiyatı çatısı altında değerlendirilen "aşık edebiyatı" çerçevesinde de kimi manzum askerî anılar bulunmaktadır. Nitekim bilhassa Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na katılan halk ozanları savaştan sonra çoğunlukla "destan" başlığı altında cephe tecrübelerini aktardıkları birtakım manzum eserler meydana getirmişlerdir. Fakat bu eserler çoğunlukla sözlü kültür ortamında oluşmuş ve uzun süre sonra derlenerek yazıya geçirilmiş ürünler olup ortaya çıkma ve derlenme süreci arasındaki süreçte birtakım değişikliklere uğramaları mevzubahistir. Öte yandan bu eserler birer müstakil anıdan ziyade çoğunlukla birkaç sayfalık şiirlerden meydana gelmiş halk anlatılardır. Bununla beraber sözlü kültür içinde doğmayıp, doğrudan yazılarak meydana getirilen benzer eserlerde olsa da aynı nicelik sorunu bunlar da vardır. Şunu da belirtmek gerekir ki bu tür manzum destan – manzum anı örnekleri daha ziyade Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan halk ozanları arasında görülmektedir.[13]

Yukarıda sıralana tüm bu eserlerin içinde nitelikleriyle müstesna bir yerde ve yönde duran *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*; özgünlüğü, içeriği, ele aldığı konuya dair yegâne askerî Türkçe ben-anlatısı olması ve şeklî niteliğiyle mühim bir yapıt olup, ilerleyen bölümlerde bu hususlar daha ayrıntılı ele alınacaktır. Öte yandan 1912-1913'te İşkodra'da meydana gelen olayları anlatan başka bir Türkçe hafıza metni bugün mevcut değildir. Balkan Harbi'nin diğer cephelerine dair pek çok ben-anlatısı bulunurken, İşkodra için bu söz konusu değildir. Muharebelerin başından sonuna kadar İşkodra'da kalan Nafiz Gürman ve Kiramettin Kocaman'ın *İşkodra Müdafaası*[14] eserinde her ne kadar birtakım ben-anlatısı olarak tanımlanabilecek izler bulunsa da eser, müstakil bir ben-anlatısı değil bir askerî tarih kitabıdır.

Bununla birlikte, İşkodra Muharebeleri ve kuşatması esnasında şehirde bulunan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İşkodra'daki konsolosunun eşi Hortense von Zambaur'un günlüğü (10 Ekim 1912-22 Nisan 1913), İstanbul'da yayımlanan

[13] Konu hakkında bir örnek olması açısından bkz. M. Sabri Koz, "Çanakkale Zaferi ile İlgili Bir Destan", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, s.365 (Ağustos 1971): 6063-6064.
[14] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **1912-1913 Balkan Harbinde İşkodra Müdafaası,** 2c., (İstanbul: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği X. Şube Askerî Matbaa, 1933).

Peyâm gazetesinde 13 Şubat 1914'ten itibaren tefrika edilmiştir.[15] Ayrıca Fransız savaş muhabirleri Jerome Tharaud ve Jean Tharaud, İşkodra'daki savaşın ilk günlerinde bölgede bulunmuş ve gözlemlerini canlı bir anlatımla orta hacimli bir eser halinde kaleme almışlardır.[16]

Meseleye bu yapıtların da dahil olmasıyla aslında 1912-13'te İşkodra'da yaşananlara dair bazı şahitlerin kaleminden birtakım eserler yazıldığı ancak bunların hiçbirinin Osmanlı müdafileri tarafından müstakil bir ben-anlatısı şeklinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Fahri Paşa'nın manzum anılarının yegâne istisna olduğu ve literatürdeki boşluğu doldurduğu söylenebilir. Üstelik bu eser klasik anı formu olan düzyazı şeklinde değil de manzume biçiminde kaleme alındığı için muhteva ve şekil bakımından iki yönlü bir hususiyet elde etmiş nadir yapıtlardandır.

[15] Orijinal Almanca baskı için bkz. Hortense von Zambaur, **Die Belagerung von Skutari (10. Oktober 1912 bis 22. April 1913)** (Berlin: Georg Stilke, 1914).
[16] Jerome Tharaud ve Jean Tharaud, **İşkodra'da Savaş**, Çev. Fazıl Bülent Kocamemi (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013).

2. MEHMED FAHRİ PAŞA, İŞKODRA VE BALKAN HARBİ

Mehmed Fahri Paşa'nın bir askerden çok bir bilim insanı olarak geçen meslekî hayatı, emekliliğine birkaç yıl kala kıtaya çıkmasıyla bambaşka bir şekle bürünmüştü. Daha ziyade bir sivil gibi yaşamış Fahri Paşa'nın bir anda kendini uzun soluklu bir savaşın ve kuşatmanın içinde bulması, onu ve kaleme aldığı *Manzum İşkodra Tarih-i Harbi*'ni oldukça etkilemiştir. Fahri Paşa'nın; eserinin ve savaşın meydana geldiği atmosferin daha iyi anlaşılması için Fahri Paşa'yı, savaşın vuku bulduğu cephelerden biri olan İşkodra'yı ve Balkan Harbi'ni de yeterli ölçüde tanımak ve bilmek gerekmektedir

2.1. Mehmed Fahri Paşa: Hayatı, Ailesi ve Eserleri

Kaynaklarda Mehmed Fahri, Doktor Mehmed Fahri, Fahri (bin) Süleyman[17] ve Tabip Paşa olarak geçen; bu çalışmada ise Fahri Paşa olarak anılacak müellif, Hafız Hacı Süleyman Efendi ve ikinci eşi İhsan Hanım'ın oğlu olarak 1860 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir.[18] Hayatı hakkındaki bilgiler çok kısıtlı olmakla beraber, Cumhuriyet Dönemi Türk edebiyatının önemli isimlerinden biri olan oğlu Halit Fahri Ozansoy ve babası Süleyman Efendi'nin hayat hikâyeleri ekseninde kendisi hakkında dolaylı yoldan bilgi sahibi olmak mümkündür. Nitekim babası Süleyman Efendi, Sa'diyye Tarikatı şeyhlerinden Yahya Efendi'nin oğlu olarak 1836/37'de Rusçuk'ta dünyaya gelmiştir. Fahri Paşa'nın oğlu Halit Fahri Ozansoy, ailesinin; dolayısıyla Fahri Paşa'nın baba tarafından Alemdar Mustafa Paşa'ya dayandığını buna istinaden beyan etmiştir.[19] Fahri Paşa'nın babası, klasik Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yetişerek Arapça ve Farsça dersleri almış, akabinde 18 yaşında memuriyet hayatına başlayarak muhtelif hizmetlerde bulunmuştur.[20]

---

[17] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age.** 357.
[18] Aykut Kazancıgil, **Tıp Fakültesi Tarihçesi,** c.2. (İstanbul: Özel Yay., 1991): 19.
[19] "Halit Fahri Ozansoy'un Biyografisi", **Hisar Dergisi,** s. 88, (Nisan 1971):10.
[20] "Abdullah Acehan, "Halit Fahri Ozansoy, Hayatı, Eserleri, Sanatı" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,1998), 20-23.

1854 Mart/Nisan ayında Silistre Mal Kaleminde memuriyet hayatına başlayan Süleyman Efendi, neredeyse her yıl yer ve görev değiştirmiş, son olarak 1906'nın Ocak ayında Amasya Muhasebe Müdürlüğü görevine tayin edilerek burada meslekî yaşamını sonlandırmıştır. Süleyman Efendi bu görevleri esnasındaki başarıları nedeniyle mülkiyenin üst rütbelerinden biri olan "Ûlâ"ya kadar yükselip pek çok nişan ve madalya ile taltif edilmiştir.

Fahri Paşa ise bu uzun ve sık yer değiştirmelere neden olan babasının memuriyeti dolayısıyla durağan bir çocukluk ve gençlik yaşamamış, farklı yerler ve kültürler tanıma fırsatı bulmuştur. Bu devirde Farsça ve Fransızca öğrenen Fahri Paşa, İstanbul'daki Kuleli Askerî İdadîsine kaydolmuş, okulunu bitirdikten sonra sivil eğitim yerine askerî tıp eğitimine devam etmeye karar verip Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâneye (bugün Sağlık Bilimleri Üniversitesi) geçmiştir. Burada oldukça başarılı bir öğrenci olan Fahri Paşa, 1884 yılında okul birincisi olarak mezun olup askerî tabip ünvanı elde etmiştir.[21] Fahri Paşa aynı yıl Kayseri-Develi'nin eşrafından Şerif Efendi'nın kızı Zehra Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten Halit Fahri Ozansoy (1891-1971) ile Mâide Hanım (1895-1954) dünyaya gelmiştir. Ne yazık ki Fahri Paşa'nın eşi Zehra Hanım 1898 yılında verem nedeniyle vefat etmiştir. Fahri Paşa ise ilk eşinin vefatından sonra dört kez daha evlenmiştir. Öte yandan Paşa'nın üçüncü ve dördüncü eşleri de peşi sıra vefat etmiştir. Bu vefatlardan sonra Fahri Paşa, 20 yıl sürecek olan son evliliğini yapmıştır.

Tıbbiyeden mezun olan Fahri Paşa, kıtaya gitmeyip ilk olarak Haydarpaşa Hastanesinde iki yıl çalışmıştır. Bu sırada yapılan bir sınavda birinci olunca Berlin'e eğitime gitmeye hak kazanır. Buna rağmen acil ihtiyaç dolayısıyla Almanya'ya hemen gitmeyerek Üsküdar Merkez Hastanesine, bir yıl sonra İstanbul-İplikhane Hastanesine, iki yıl sonra da Humbarahane Hastanesine tayin edilmiştir. Bu sırada daha önce kazandığı sınav dolayısıyla Sıhhiye Dairesi İkinci Şubesi Tercüme Dairesine, üç yıl sonra da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâneye tayin edilmiştir. Bu görev tayin edilmesine müteakip Berlin'e giderek ortada iki yıl eğitim almıştır.[22]

1897 Osmanlı-Yunan Harbi patlak verince kendisi Tabip Binbaşı olarak cephe gerisindeki Selanik'e tayin edilip burada birkaç vagonluk bir seyyar hastanede askerî

[21] Fahri Paşa'nın bir askerî safahatı/sicil dosyası mevcut olmadığından askerî terfi ve tayinlerini ancak ikincil kaynaklardan ve kısıtlı şekilde öğrenmek mümkündür. Bkz. Aykut Kazancıgil, **age.**
[22] **Osmanlı Belgelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne**, (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2016): 170.

muayene işleriyle meşgul olur.[23] Fahri Paşa mütarekeden sonra Tıbbiyedeki görevine Hıfzıssıhha polikliniğinde devam eder. Kısa bir süre sonra da Tabip Kaimmakam olarak Tıbbiyenin Farmakoloji Bölüm Başkanlığına atanır. 1900 yılında rütbesi Tabip Miralay olur. 1901'de ise Farmakoloji Bölüm Başkanlığının yanı sıra kısmi zamanlı olarak doğum polikliniğinin kimi işleri kendisine tevdi edilir. Aynı yıllarda yazılan Fahri Paşa'nın "Tercüme-i Hâl"inde ayrıca "Üç yüz üç târîhinde kolağalığa ve üç yüz on târîhinde binbaşılığa ve üç yüz on üç târîhinde kaymakamlığa ve üç yüz on beş târîhinde mîralâylığa terfî' etmiş ve üçüncü Mecidî ve Dördüncü Osmanî ve Yunan Muhârebe madalyasını hâiz bulunmuşdur. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne Müdâvât-ı Sıhhiye Mu'allimliği, Mülkiye Baytar Mektebi Hıfzıssıhha-i Mevâşî ve İlmü'l-Arz Mu'allimliği ve Vekâyi'-i Tıbbiye gazetesi sermuharrirliği uhdesindedir." denmektedir.[24]

Fahri Paşa bu yıllarda hem bilimsel yayımlar yapmakta hem de eğitiminin ve bilgisinin getirmiş olduğu donanım vesilesiyle eczacılık ve veterinerlik okullarında tıpkı Tıbbiyede olduğu gibi öğrenci yetiştirmektedir. Ağustos 1909'a gelindiğinde Mirliva (Tuğgeneral) rütbesiyle çalışmalarına devam eden Fahri Paşa, o ay çıkan Tasfiye-i Rüteb Kanunu gereğince rütbesi düşürülerek tekrar Tabip Binbaşı olmuştur.[25] Bu esnada Tıbbiyenin askerî kısmındaki bir dizi değişim ve dönüşümler nedeniyle kendisinden sivil kısma geçmesi veya askerlik mesleği çerçevesinde görevine başka bir yerde devam etmesi istenir. Bunun üzerine 1910'da Tıbbiyeden ayrılan Paşa, Müstakil İşkodra Fırkası Başhekimliği görevine tayin edilmiştir. Bu tezin konusu olan *Manzum İşkodra Târih-i Harbi* adlı eserini İşkodra görevi esnasında meydana gelen ve ileride daha detaylı anlatılacak olan 1912-13 İşkodra Muharebeleri'nde yaşadıklarına ve gördüklerine dayanarak kaleme almıştır.

İşkodra Muharebeleri ve dolayısıyla Balkan Harbi'nden sonra İzmir Kolordusu Başhekimliğine tayin edilen Fahri Paşa, bu arada tekrar Mirliva rütbesine yükselmiştir. İkinci Balkan Harbi başlayıp Edirne'nin geri alındığı günlerde kolordusuyla birlikte Edirne'nin Havsa kazasına gitmiştir. Kısa bir süre sonra İstanbul'a gelen Paşa, 21 Ocak 1914'te emekli olmuştur.[26]

---

[23] Abdullah Acehan, **age,** 20-24.
[24] **Osmanlı Belgelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne**, 170.
[25] Kimi kaynaklarda (Bkz. Ek.6.3) Fahri Paşa'nın miralay rütbesine tenzil edildiği yazılsa da Ek.6.daki fotoğrafında 1909-11 arası kullanılan üniformasını giymiş halde binbaşı rütbesi ile görülmektedir.
[26] Mehmed Fahri Paşa'nın emeklilik dosyası.

Fahri Paşa, emekliliğinin hemen sonrasında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda yaşı dolayısıyla silah altına alınmamış ancak İstanbul'da ikamet etmeye devam etmiştir. Yalnız, savaştan sonra İstanbul'un işgaline çok üzüldüğü için Bursa'ya taşınmıştır. Burada bulunduğu süre zarfında Işıklar Askerî İdadisi ile Muallim Mektebinde Fizik ve Kimya dersleri vermiş, ancak Bursa'yı Temmuz 1920'de Yunan ordusu işgal edince daha da teessüre kapılmıştır. 3 yıl sonra İstanbul'un Ekim 1923'te kurtuluşuna müteakip tekrar İstanbul'a dönen Fahri Paşa, iki yıl kadar Fatih'teki Davutpaşa Lisesinde Tıp Bilimleri ve Fizik dersleri vermiş,[27] ancak 1925 yılından itibaren gözlerindeki kataraktın ilerlemesi nedeniyle görevi bırakmıştır. Nitekim bu tarihten 6 Ağustos 1932'ye kadar olan süre zarfında gözleri iyice görmez hale gelmiştir. 6 Ağustos 1932'ye gelindiğinde Fahri Paşa, zatürre nedeniyle 72 yaşında Cerrahpaşa Hastanesinde vefat etmiştir. Naaşı ilk eşi olan Zehra Hanım'ın yanına, Eyüp Mezarlığına defnedilmiştir.[28] Oğlu Halit Fahri Ozansoy, babasının vefatı nedeniyle 3 bentlik "…Âmâ Ölen Babacığıma…" mersiyesini yazmıştır.[29]

Gençliğinden itibaren edebiyata ve tasavvufa meraklı olan Fahri Paşa, henüz öğrencilik yıllarında dahi eser kaleme alarak hem dönemi hem de bugün için oldukça üretken biri olmuştur. Yazma kadar öğrenme merakı da olan Paşa, gençliğinde Fransızca ve Farsça, eğitimi dolayısıyla da Almanca öğrenmiştir; bununla yetinmeyip ömrünün son yıllarında İngilizce öğrenmeye azmetmiş ancak ciddi boyutlardaki göz rahatsızlığı buna izin vermemiştir. Paşa, eski ve yeni üslubun yan yana olduğu bir atmosferde yaani 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında yaşamış olmanın olumlu tesiriyle hem klasik edebiyat hem de yeni edebiyat üslup ve anlayışında şiirler kaleme almıştır. Fahri Paşa'nın oğlu Halit Fahri Ozansoy, babasının şiire olan ilgi ve alakasının kendi edebî kişiliğine de katkısı olduğuna dikkat çekmiştir.[30]

Fahri Paşa'nın tüm bunların yanı sıra telif tiyatroları, tercüme eserleri ve dini içerikte manzumeleri bulunmaktadır. Bu eserlerinin toplam sayısı ise 38 kadardır.[31] Fahri Paşa, daha çok uzmanlık alanına dair telif ve tercüme eserler kaleme almıştır. Bununla birlikte gençliğinde ve emekliliğinde ilgisini tıptan ziyade din ve edebiyat çekmiştir. Nitekim Tıbbiyeden mezun olduktan sonra da bazı edebî eserler kaleme

[27] Veli Behçet Kurdoğlu, **Şair Tabipler**, (İstanbul: Baha Matbaası,1967): 267.
[28] Halit Fahri. "Âmâ Ölen Babacığıma". **Uyanış**, 25 Ağustos 1932.
[29] "Fahri Pş. Dün Gömüldü". **Vakit,** 8 Ağustos 1932.
[30] Bkz. Ek.7
[31] Bkz. Ek.1

almış ancak emekliliğinin yaklaştığı 1911'e kadar bir daha bu konulara dair pek yazmamıştır.

Fahri Paşa'nın bütün eserlerinin ortak bir noktası aranacak olursa bu da üslubunun ve dilinin sadeliği olacaktır. Edebî ve dinî eserlerinde kimi zaman eski kelimelerin kullanıldığı veya tıp kitaplarında Batı kökenli kelimelerin olduğu görülse de bu durum genel yargıya etki etmeyecek istisnalardır

2.2. İşkodra: Tarih, Coğrafya, Demografi, Kültür ve Önem

Balkanların batısındaki İşkodra Gölü'nün güneybatısında kurulmuş olan İşkodra şehri, tarihi milattan önce 3. yüzyıla kadar giden kadim bir Balkan kentidir.[32] Bugün dahil olduğu Arnavutluk'ta; ciddi seviyedeki nüfus yoğunluğu, kültürü ve sanayisi ile öne çıkmaktadır. Şehrin ismi etimolojik olarak "skodra" ve tepe anlamına gelen Arnavutça "kodra" kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur.[33]

Özellikle engebeli arazisi, kuzeybatısındaki gölü ve güneyinde Traboş Dağı İşkodra coğrafyasının dikkat çeken nitelikleridir. Bunun yanında şehrin kuzeybatısındaki gölün ardında Adriyatik Denizi, doğusunda bugünkü Kosova, hemen kuzeyinde Karabağ, güneyinde ise Tiran ve Yanya bulunmaktadır. Şehir, gölün yanı sıra Drin (Drina değil), Boyana ve Kır gibi nehirler tarafından kuşatılmıştır.

Bölgede Alp Dağları'nın bir uzantısı olarak güneydoğuya eklemlenen ve İşkodra'nın kuzeyine denk gelen Rugova Dağı bulunmaktadır. Bunun haricinde Kır, Pronisat, Şale nehirlerini birbirinden ayıran, ortalama yükseklikleri 1500 metre olan Şale ve Buğ Dağları vardır. Kentin güneyinde, göl kenarında Traboş ile daha güneyinde Renç, Kakarik, Barbaloş, Kalmet ve Vels Dağları uzanarak şehrin engebeli arazisinin temelini oluşturmaktadır. Böylesi sarp bir arazinin doğal bir sonucu olarak ova hacmi açısından zayıf olan şehrin etrafında, İşkodra Gölü'nün kuzeydoğu kıyısı ile Hot Gölü arasında; genişliği 4-8 km olan Yılan/Şitoyi, Kastrat ve Vraka Ovaları ile İşkodra Gölü'nün kuzeyinden kuzeye doğru giden Tuz ve Podgoriça Ovaları vardır.

Yukarıda sözü geçen Drin Nehri; Akdrin ve Karadrin nehirlerinin birleşmesiyle meydana gelerek kuzeydoğu-güneybatı istikametinde yüksek hızla akmakta olup bölgenin en mühim akarsuyu olma niteliğine sahiptir. Drin Nehri'nden Eski ve Yeni

[32] Machiel Kiel, "İşkodra", **İslam Ansiklopedisi,** c.23, (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 2001): 433.
[33] **Agm**. 433.

Drin ismiyle ayrılan iki kol vardır. Ötede Kır Nehri ile beslenen Eski Drin, İşkodra Gölü'nden beslenen Boyana Nehri'yle birleşir. Yeni Drin ise bolca bataklık meydana getirerek Adriyatik Denizi'ne dökülür.

Diğer bazı önemli akarsular hakkında bilgi verilecek olunursa: Boyana Nehri, İşkodra Gölü'nden bataklık olarak doğup Osmanlı-Karadağ hududunu meydana getiren bir nehirdir. Selçe/Sem Nehri ise Nesiça Tepesi'nin güneyinden İşkodra Gölü'ne dökülen ve bu arada Osmanlı-Karadağ sınırının güneyinden geçen bir akarsudur. Kır Nehri, kuzey-güney istikametinde akarak İşkodra şehrini bölüp Boyana Nehri ile birleşir. Mat Nehri, Doğu-Batı istikametinde İşkodra'nın güneyinden akarak Adriyatik Denizi'ne dökülür.

İşkodra Gölü; 14 km. genişliği, 50 km. uzunluğu, suyunun tatlılığı ve balığının bolluğuyla Balkanlar'ın en büyük gölü ünvanına sahiptir. Deniz seviyesinden yüksekliği 6, en derin noktası 44 metre olan göl, doğu ve kuzey kıyıları bataklık, güneyi kayalık halindedir. Gölün aldığı şiddetli rüzgârlar nedeniyle yer yer deniz üstü araç kullanımı zorlaşmaktadır. Bölgenin iklimi genellikle sert-serindir. Karın uzun süre kalmadığı bu coğrafya, ilkbahar ve sonbahar aylarında bol yağmur alır. Tarım, engebeli arazi nedeniyle pek mümkün olmasa da büyük ve küçükbaş hayvancılık ile Akdeniz ikliminde bol miktarda yetişen zeytinin yetiştiriciliği yaygındır. Bir diğer istihdam alanı da gölden elde edilen bol miktarda balık dolayısıyla balıkçılık sanayiidir. Ayrıca şehrin etrafındaki ormanlar vesilesiyle tomruk ve kereste ticareti önem kazanmıştır.

Şehir, öncesinde sık sık el değiştirmesine karşın son olarak 1479'da Fatih Sultan Mehmed tarafından tamamen Osmanlı ülkesine katılmıştır. Bugünkü şehrin 3 kilometre uzağında kalan, ancak eski şehrin merkezindeki 113 metre yüksekliğindeki bir tepeye konuşlandırılmış vaziyette ve Drin ile Boyana nehrini gören Venediklilerden kalma Rozafa Kalesi, kentin çekirdeğini oluşturmuştur. Orta ve Yeniçağ'da sıkça görülen kale-kent formuna sahip İşkodra, kalenin kendi surları hariç yaklaşık 900 metrelik bir sur şeridi ile çevrilmiştir. Şehir Osmanlılar tarafından Venediklilerden antlaşma yoluyla teslim alınıp, yerli halkının çoğu da antlaşma sonrasında ayrıldığı için uzun yıllar ekonomik kalkınma ve iskân sorunu yaşamıştır.[34]

[34] **Agm**. 434

17. yüzyıla gelindiğinde devrinin en önemli Osmanlı seyyahı olan Evliya Çelebi şehre uğramış ve burada 15 mahalle halinde 1500 hane olduğunu kaydetmiştir.[35] Bu açıdan söz konusu tarihte İşkodra'nın hatırı sayılır bir şehir siluetine kavuştuğu söylenebilir. 18. yüzyılda Osmanlı merkezî idaresinin çeşitli sebeplerle zayıflamasıyla çoğu Balkan şehrinde görülen nüfuzlu ailelerin güçlenmesi durumu İşkodra'da da görülmüş, nitekim burada Buşatlı Hanedanı yerel güç odağı haline gelerek uzun süre hüküm sürmüştür. Şehrin öne çıkan sembollerinin başında gelen Kurşunlu Camii de onların şehre bir katkısıdır. 19. yüzyıla gelindiğinde idarî ve mülkî reformlar çerçevesinde değişimler ve dönüşümler olmuş, 1908 reformlarından sonra şehir, Draç kentini de bünyesine alarak İşkodra Vilayeti kimliğine bürünmüştür. Aynı yıllarda Rumeli'de biri İşkodra olmak üzere Edirne, Kosova, Yanya, Manastır ve Selanik merkezli 6 vilayet vardır.[36] Şehir, Rumeli'de sıkça görülen çok dilli, çok dinli ve çok milletli bir yapıya sahiptir.

Draç ve İşkodra kentini içine alan İşkodra vilayetinde Aram Andonyan'ın *Balkan Savaşı* kitabına göre 322 bin kişi yaşamaktaydı.[37] Bunların 12 bini Müslüman Türk, 80 bini Müslüman Arnavut, 30 bini Sırp, 140 bini daha çok dağlı arazide yaşayan Katolik Hristiyan Arnavut (Malisör), 10 bini Romen, 40 bini Müslüman Slav, 5 bini Yahudi, 5 bini de Çingene'dir. Andonyan'ın kaydettiği bu veriler detaylı olsa da 1906/7'deki nüfus sayımına kıyasla nicelik olarak beklenmeyecek bir nüfus artışı olduğu görülmektedir. Nitekim 1906/7 nüfus sayımında İşkodra'da 81.150 Müslüman, 6098 Rum ve diğer etnik gruplardan 2600 kişi olduğu saptanarak Romen, Yahudi, Çingene ve Bulgar varlığından bahsedilmemiştir[38]

İşkodra'da yaşayan Katolik Hıristiyanlar, İşkodra Katoloik Başpiskopoluğuna bağlıydı. Bu başpsikoposluğun da kendi içinde mahalli organları ve bunların yöneticileri mevcuttu. Bu idarecilerden en dikkat çekeni bir dönem için İşkodra Redif Fırkası Komutanı olan ve Osmanlı devletinin mirliva rütbesi verdiği Prenk Paşa isimli bir gayrimüslimdi.

İşkodra vilayetinin kuzeyindeki İpek kasabasında Arnavutlar, Taşlıca ve Yenipazar'da ise Boşnaklar nüfus açısından çoğunluktaydı. Tüm bu şehirlerde

[35] **Agm**. 434.
[36] İbrahim Artuç, **Balkan Savaşı**, (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1988): 35.
[37] Aram Andonyan, **Balkan Savaşı,** Çev. Zaven Biberyan, (İstanbul: Aras Yayınları, 1999): 76-77.
[38] Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri,** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003):204-205.

yaşayanlar kendi dillerinin yanı sıra Türkçe de bilirken kırsalda yaşayanlar kendi dillerinden başka diller bilmezdi. Bunda özellikle ilk ve orta kademe düzeyindeki okulların yalnızca şehir ve vilayette olmasının payı yadsınamaz. İşkodra'da Müslüman erkekler fes takar, işlemeli yelek, beyaz gömlek giyerlerdi. Çoğunlukla kuşaklarında irili ufaklı kesici, delici, ateşli silahlar bulunurdu. Gayrimüslimler ise bunlardan farklı olarak fes değil, beyaz külah takarlardı.

İnsanlar bu koşulda İşkodra'da yaşarken 19. yüzyıl başlarında Avrupa'da milliyetçilik ve dolayısıyla özgürlükçülük hareketleri sebebiyle isyanlar patlak vermekteydi. Yalnızca milliyetçilik ya da özgürlük sebebiyle olmayan bu isyanlar bazen de kötü idare ve ekonomi gibi sebeplerle imparatorluğu sarsmaktaydı. Balkanlar'daki parçalanmalar, 1804'te Sırpların isyanı ile başlamış ve 1913'te Balkanlardaki son Osmanlı kale-kenti İşkodra'nın teslimiyetiyle son bulmuştur. Tüm bu ayaklanmaların özellikle Rusya tarafından azmettirildiği veya en azından örtülü destek verildiği bugün hemen herkesçe kabul edilen bir bilgi olmuştur. Bu açıdan bilhassa Sırp, Rum ve akabinde Bulgar isyanları dikkat çekicidir.[39]

Bölgedeki bir diğer ulus olan Arnavutlar ise uzun süre Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlı kalmalarına karşın merkezî otoritenin zayıflamasıyla ortaya çıkan güvenlik zafiyeti artık Müslüman Arnavutların gözünde Osmanlı devletinin onları her daim koruyabileceği yargısına ket vurmuştu. Müslüman Arnavutlar 1909 yılında İşkodra civarındaki Yakova ve İpek mıntıkalarında isyan etmişlerdi. İsyan 1910'da Osmanlı Devleti tarafından bastırılsa da Malisör adı verilen Hıristiyan Arnavutlar 1911'de İşkodra'da isyan ateşini tekrar yakmışlardı. İsyan yine Osmanlılarca bastırılsa da Karadağ'ın isyancılara desteği ciddi seviyelere ulaşmış hatta isyancıların Karadağ'a geçişine izin verilmesi boyutuna ulaşmıştı. Her ne kadar Osmanlı Ordusu Karadağ sınırına yığınak yaparak kararlılığını gösterse de bağımsız bir Arnavutluk isteyen Avusturya ile Balkan isyanlarının azmettiricisi Rusya, bu durumun barışı ihlal edeceğini bildirince isyancılar lehine bir antlaşma imzalanmıştır.[40] Antlaşma gereğince Malisörler İşkodra ve civarına geri dönerken Osmanlıların hiçbir gözle görülür kazancı olmamıştı.[41] Üstelik durumdan Osmanlı Devleti'nin yanı sıra

[39] Ömer Turan, "Balkan Savaşları" **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - I**, ed. Neşe Özden, Mehmet Temel, Yasemin Doğaner vd. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2023): 347.
[40] Gizem Kaytan, "Balkan Savaşları'nda İşkodra Müdafaası" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2018): 34.
[41] Enver Ziya Karal**, Osmanlı Tarihi**, c. 1, (Ankara: TTK,1999): 246-247.

ayrıcalıkları elinden alınan Müslüman Arnavutlar da hoşnutsuzdu. Nitekim Müslüman Arnavutlar bu rahatsızlıklarını şiddetle dile getirince Malisörler bunu fırsat bilip 1912'de tekrar isyan ettiler. Bu isyanı hallerinden hoşnutsuzluk duyan Müslüman Arnavutların isyanı takip etti. Osmanlı Ordusu bu iki isyanla uğraşırken daha büyük bir sorunla daha uğraşmak zorunda kalacaktı: Balkan Harbi.[42]

İşkodra şehri ve vilayeti ekonomik açıdan zengin olmadığı için bu hususta ciddi bir önem arz etmemekteydi. İlaveten doğal kaynak ve işlek yollar bakımından da iyi durumda olduğu söylenemezdi ancak tüm bunlara karşın siyaseten çok büyük bir önemi vardı. Zira panslavist politikaların Balkanların (Güney Slavlar Birliği) o bölgesinde uygulanabilmesi Arnavutluk'un kuzeyinde kalan İpek Sancağı'nın yanı sıra İşkodra'nın da mutlak suretle alınmasını gerektirmekteydi. Bu nedenle İşkodra'nın olası bir savaşta herhangi bir Slav devletinin hedefi olacağı açıktı.

Rusya, Sırbistan ve Karadağ devletleri Güney Slav Birliğinin meydana gelmesini istemekteydi. Nitekim bu devletler arasında yalnızca Rusya'nın İşkodra'ya sınırı yoktu. Ancak söz konusu Güney Slavlar Birliği'nin oluşumuna karşı olan yalnızca Osmanlılar da değildi. Sırbistan ile husumetli olan ve çıkarlarının Panslavist politikalarla ters düştüğü Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da bölgede bir Slav egemenliğine şiddetle karşıydı. Dolayısıyla İşkodra; Osmanlı, Sırbistan, Karadağ, Rusya ve Avusturya-Macaristan arasında ciddi bir siyasi meseleydi ki bu durum İşkodra'nın değerine değer katıyordu.

İşkodra'nın bir diğer kıymeti ise askerî harekât mıntıkaları üzerinde bulunmasıydı. Nitekim sıcak denizlere inme peşindeki Sırbistan'ın Adriyatik Denizi'ne yapacağı olası bir taarruzda İşkodra'yı hesaba katmadan hareket etmesi mümkün değildi. Zira yol güzergâhında müstahkem bir kale varken burayı es geçmek Sırp Ordusu için felakete neden olabilirdi. Yine aynı şekilde, Batı Balkanlar'ın kuzeyinden güneyine ve güneydoğusuna doğru ilerlemek isteyen bir hasım devlet (Karadağ), İşkodra'yı almadan geçtiği taktirde ardında ciddi bir düşman bulabilirdi. Bu bakımdan iyi bir savunma ile bütün Karadağ'ı olası bir savaşta oyalama görevini tek başına İşkodra üstlenebilirdi. Hazarda tümen (fırka), seferde kolordu (İşkodra Kolordusu) seviyesine çıkan bu kale-kent, daha kuzeyinde bir tümen daha bulunduruyordu. Söz konusu yer İpek mıntıkası ile Prizren'di. Buralar bir tümen

[42] Gizem Kaytan, **age,** 34.

(Nizamiye tümeni) bulundurulmak için çok uygundu, çünkü Sırp ve Karadağ Ordusunun birleşebileceği en olası yer buralardı. Nitekim Mart 1911'de bölgedeki askerî teşkilatlanma gereği 23. Yanya ve 24. İşkodra Nizamiye Fırkası ihdas edilmişti.[43]

2.3. Balkan Harbi ve İşkodra

Balkan Harbi içerisinde Osmanlı Devleti'nin başkenti konumundaki İstanbul'a en uzak olan cephe İşkodra/Karadağ Cephesi idi. Bölgenin asayişsizliği, sık sık çıkan isyanlar, merkezden gelen ikmalin azlığı ve ulaşım güçlüğü gibi nedenlerle İşkodra'dan savaş süresince büyük başarılar beklemek haksızlık olurdu. Buna karşın Hasan Rıza Bey (daha sonradan Paşa olduğu için bundan sonra Hasan Rıza Paşa olarak anılacaktır) ve maiyetinin doğru sevk ve idaresi ile şehir, uzun süre Balkan İttifakı'na karşı dayanmayı başarmıştır. Üstelik ikmal yollarının kesilmesinden sonra aynı anda hem kuşatma hem açlık hem de ara ara meydana gelen yıpratıcı muharebelerle başa çıkmaları gerekmekteydi. Tüm bunlar olurken İstanbul ile İşkodra arasındaki neredeyse bütün topraklar Osmanlı Devleti'nin elinden çoktan çıkmıştı.

2.3.1. Balkan Harbi Öncesi Genel Durum ve Savaşın Başlangıcı

Balkanlarda büyük bir savaşın ufukta olduğu henüz 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin sonrası gibi erken bir tarihten belliydi. Bu savaş sonrasında Osmanlı'dan bolca toprak alma umudu olan başta Bulgaristan başta olmak üzere Balkan ulus-devletleri Berlin Antlaşması imzalandığında büyük bir hüsrana uğramışlardı. Zira istediklerini elde edememişlerdi. Bilhassa Bulgaristan, sık sık Osmanlı topraklarını kendi ülkesine katma gayesi etrafında sınırları değiştirmeye çalışıyordu. Nitekim 1885'te Osmanlı'nın Doğu Rumeli vilayetini kendi topraklarına katmış ama bununla da yetinmeyerek gözlerini Makedonya'ya dikmişti. Çeteciler/komitacılar yoluyla ve okullar-kiliseler meselesi[44] üzerinden bu toprakların kendisinin hakkı olduğunu kanıtlamaya ve bu suretle mezkûr mıntıkayı almaya çalışıyordu. Ancak Bulgaristan'ın Makedonya için mücadele etmesi gereken tek devlet Osmanlı değildi, zira aynı toprakları Sırbistan ve Yunanistan da istiyordu. Sırplar Saint Sava, Yunanlılar Etnik-

[43] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age,** 65-66.
[44] Tartışmalı durumdaki kilise ve okulların, nerede ve kime ait olduğu meselesi, bölge halkının nüfusuna göre tanzim edilmiştir. Daha fazlası için bkz. Salim Aydın, **Balkanların Acı Yüzü: Basın Tarihinde Balkan Savaşları**, (İstanbul: Yeditepe Yay.,2013).

Eretya vesilesiyle buralarda çetecilik/komitacılık faaliyetleri yürütmekteydi ve tıpkı Bulgaristan gibi okullar-kiliseler konusunu sık sık gündeme getiriyorlardı. Böylece söz konusu Balkan ulusları hem birbirleriyle hem de Osmanlı Devleti ile uzun yıllar çatıştılar. Osmanlı ile çatışmalar Makedonya'da 1903'te isyana dönüşünce Avrupalılar, Osmanlı'ya bölgedeki güvenliğin tesisi için baskı yaptılar. Birtakım düzenlemelerle ve Avrupa'yı ikna eden bir reform planıyla asayiş tekrar sağlandı. Öte yandan Balkan uluslarının anlaşmazlığı da ciddi boyuttaydı. Sırp Ordusunun Bulgaristan'a taarruzu, akabinde Bulgar Ordusunun Sırp sınırını geçmesi gibi olağanüstü sorunlar söz konusuydu.

Balkan ulus-devletlerinin birbirleri arasındaki anlaşmazlıklar şüphesiz en çok Osmanlı Devleti'nin lehineydi. Nitekim Balkanlarda bu nedenden ötürü Osmanlı Devleti'ne karşı ciddi bir ittifak sağlanamıyor ve Osmanlı Devleti de bunun farkında olarak söz konusu anlaşmazlığı kasten çözmüyor veya en azından müdahil olmuyordu. Osmanlıcılık anlayışının Balkanlardaki sorunların çözümüne merhem olacağına inanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin girişim ve çabalarıyla Temmuz 1908'de Meşrutiyet tekrar ilan edilmiş ve meclis açılmıştı. Bu ilan ve açılış, reformların ve özgürlüklerin artırılması anlamına geliyordu. Osmanlıcılık fikrinin işe yaradığı düşünülse de bu düşüncenin kısa ömrü sürecekti, çünkü 5 Ekim 1908'de Osmanlı Devleti'ne bağlı durumdaki Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederek Osmanlıcılık fikrine ilk ciddi darbeyi vurmuştu. Aynı gün Yunanistan Girit'i, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını İstanbul'a bildirdi.

Osmanlı Devleti, rejim değişikliğinin sancıları ile meşgul olup yeniden düzeni tesis etmeye çalışsa da Balkanlarda işlerin pek umulduğu gibi gitmediği aşikârdı. Üstelik bu kadar kısa bir sürede bu denli büyük kayıplar İstanbul'da da ciddi bir huzursuzluk meydana getirmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti, 3 Temmuz 1910 tarihinde, yani bu hızlı parçalanmaların ardından, kiliseler meselesinin çözülmesine dair kanunla Balkanlar'daki ayrılıkçı ulusların en derin görüş ayrılığını çözerek ciddi bir hataya gark olmuştu. Bu, her ne kadar tebaa uluslar arasındaki anlaşmazlığı çözmek gibi iyi bir niyet üzerine bina edilmiş olsa da stratejik düzeyde Balkanların kaderini Osmanlıların lehinde değiştirmiştir. Kiliseler-okullar anlaşmazlığının çözülmesiyle Balkan devletleri arasında Osmanlı Devleti karşıtı bir ittifak için zemin oluşmuş ve yavaş yavaş ittifaklar kurulmaya başlanmıştı. Rusya'nın da yardımlarıyla bu oluşum hızlandı ve nihayetinde ilk olarak 7 Mart 1912'de Sırbistan ve Bulgaristan, akabinde

Bulgaristan ve Yunanistan arasında anlaşma sağlandı. Balkanlardaki Osmanlı egemenliğinin son yazı biterken İşkodra'nın kaderini belirleyen bir ittifak, yani Karadağ-Sırbistan ittifakı sözlü olarak kuruldu. Bu ittifaklar silsilesi daha sonraları "Balkan İttifakı" olarak anılacaktı.[45]

Osmanlı istihbaratı ve devlet adamlarının Balkan İttifakı'ndan habersiz olduğunu iddia etmek doğru sav değildir. Buna rağmen iç politikadaki çekişmeler ve Balkanlarda patlak verecek bir savaşın dünya savaşına dönüşeceği düşüncesi Osmanlı Devleti'ni bir savaş çıkmayacağına ikna etmiş gibi görünüyordu. Nitekim aynı günlerde Bulgar-Yunan ittifakından şüphelenen Osmanlı Devleti'nin Atina Maslahatgüzarı Galip Kemal [Söylemezoğlu], İstanbul'u haberdar ettiği halde mezkûr nedenlerden ötürü ciddiye alınmadı.

1908-09'da Sırbistan, maden işlemesi ve demiryolu malzemesi adı altında ciddi sayıda patlayıcı malzeme ve topu Selanik Limanı'ndan Sırbistan'a nakletmişti. Osmanlı Devleti ise "ekonomik kazanımlar" nedeniyle buna izin vermişti. Bu toplar ileride bu çalışmanın nesnesi olarak ele alınan İşkodra kentini bombalayacaktır. Şüphesiz savaşa giden süreçte Osmanlı Devleti tarafından da çok sayıda hata yapılmıştı ancak İşkodra kuşatmasını etkileyen hayati hataların başında bu mesele gelmekteydi.[46]

Osmanlı Devleti etrafına örümcek ağları örülürken, iç meseleleriyle yeterince meşguldü. Bitmek tükenmek bilmeyen siyasî tartışmalar İstanbul'dan tüm imparatorluğa yayılıyordu. Söz konusu kargaşa nihayetinde 31 Mart Hadisesi şeklinde zuhur ederek kaosu ete kemiğe büründürecekti.

31 Mart Hadisesi, Hareket Ordusu vesilesiyle son bulup Sultan 2. Abdülhamid tahttan indirilse de siyasî kaos uzun süre daha devam etti. Özellikle Mebusan Meclisindeki siyasî tartışmalar, hükumetin ülkenin iç ve dış meseleleriyle alakadar olmasına engel oluyordu. Kaldı ki hükumet iş başına gelse de uzun süre görev yapamıyor, çeşitli sebeplerle düşüyordu. Nitekim Meşrutiyet'in ilan edildiği günden Balkan Harbi'nin ilk top ateşine kadarki 4 yıllık süre zarfında 8 sadrazam görev yapmıştır. Bu minvalde ortalama her 6 ayda bir sadrazam değişikliği ortalaması, o

[45] Hasan Taner Kerimoğlu, "Trablusgarp Savaşı" **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - I**, ed. Neşe Özden, Mehmet Temel, Yasemin Doğaner vd. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2023): 343.
[46] Memet Yetişgin ve Fatih Başkan, "Osmanlı-Sırp İlişkileri: Selanik Limanı Üzerinden Sırbistan'a Patlayıcı Madde Sevkiyatı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, c.124, s.245 (2020): 390.

yıllarda Osmanlı siyasetinin nasıl bir buhran içinde olduğunu görmek için anlamlı bir istatistiktir. İç politikanın savaş açısından en dikkat çekici ve kötü sorunu ise Osmanlı Ordusundaki siyasi bölünmelerdi. Nitekim orduda çok sayıda subay, İttihatçı-Halaskarcı (İtilafçı) olarak ikiye bölünmüştü.[47]

Aynı günlerde Balkanlarda da durum hiç iç açıcı değildi. Zira 1911'de İşkodra'da Malisörler isyan ettiler. Bu isyan bastırılsa da huzursuzluk bir türlü giderilemiyordu. Bir çare olması umuduyla Osmanlı Padişahı ve İslam Halifesi ünvanıyla Sultan Mehmed Reşad, aynı yılın yaz ayında Kosova ve Makedonya'yı ziyaret etmiş, ancak yine de kalıcı bir etki bırakmayı başaramamıştı.[48] Osmanlı Devleti siyasî çekişmelerden fırsat bulup Balkan meselesine eğilmeye başladığında ise savaş ateşi bambaşka bir yere taşınmıştı: Trablusgarp. Nitekim İtalya'nın 29 Eylül'de Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki yegâne toprağı olan Trablusgarp'a saldırınca odak, bir anda Balkanlardan buraya kaymıştı.

Trablusgarp Savaşı bir yıl sonra 15 Ekim 1912'de bittiğinde gözler tekrar Balkanlara çevrilse de artık çok geç kalınmıştı. Zira Balkan İttifakı savaş hazırlıklarını neredeyse tamamladığında, yani Ağustos 1912'de, savaşın ilk kurşunlarını atacak olan Karadağ ve Sırbistan seferberlik ilan etmişti. Osmanlı Devleti ise buna karşın ancak 2 Ekim'de seferberlik ilan edebildi. Tabiî Sırplara ait Selanik, Kumanova ve Üsküp'te nakledilmeyi bekleyen mühimmata Osmanlı Ordusu el koysa da bu, sonucu değiştirmeyecekti.[49]

Bu arada Karadağ, temmuz ayından beri Osmanlı'nın sınır vilayeti olan İşkodra hududunda Malisörler vesilesiyle sık sık Osmanlı kıtalarını taciz ediyor ve hatta sınırı geçip çatışmaktan çekinmiyordu.[50] Her ne kadar Karadağ 8 Ekim'de Osmanlı'ya savaş ilan edecek olsa da çatışmalar çok önceden başlamıştı. 8 Ekim'de Karadağ'ın resmi savaş ilanını 13 Ekim'de Sırp, Yunan ve Bulgar devletlerinin İstanbul'a Berlin Antlaşması'nın 23. Maddesi'ni[51] uygulamasına dair notası takip etti. Osmanlı Devleti

[47] Fehmi Özatalay, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi,** III ncü Cilt 3 ncü Kısım, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984): 10.
[48] Gizem Kaytan**, age,** 34.
[49] **Sabah.** 1 Teşrîn-i evvel 1328.
[50] Fehmi Özatalay, **age,** 65-67.
[51] Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında kalan altı vilayetinde reform yapılmasını ve bu reformun Avrupalı devletlerce denetimini içeren madde. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914),** (Ankara: TTK Yay., 2003): 526.

için kabul edilemez olan bu istek, savaşa neden oldu ve 15 Ekim'de Osmanlı İmparatorluğu, bu üç devlete savaş ilan ettiğini bildirdi.

Balkan İttifakı bu savaşa özellikle lojistik açısından uzun süredir hazırlanıyordu ama aynısını Osmanlı için söylemek pek mümkün değildi. Zira Osmanlı Devleti, değil taarruz edip Balkan İttifakı'nı dağıtmak, doğru düzgün savunma yapacak durumda bile olmayan bir ordu ile savaşa girmişti. Yine de hızlı bir teşkilatlanmaya gidilerek Balkanlardaki Osmanlı Ordusu, Şark ve Garp Ordusu adı altında ikiye bölündü. Şark Ordusunun görevi Trakya'yı Bulgarlara karşı savunmaktı. Garp Ordusu ise Makedonya'yı Bulgarlara, Sırplara, Yunanlılara ve Karadağlılara karşı savunacaktı. Yalnız büyük bir sorun vardı, bu sefer planına göre her iki ordu için 812.663 asker gerekli idi ancak elde en fazla 290.000 asker bulunuyordu ki bu kesinlikle yeterli değildi.[52] Bu durum Osmanlı Ordusunun seferberlik kabiliyetini göstermesi açısından trajik bir örnektir. Daha da kötüsü, yukarıda bahsedilen Osmanlı Ordusu içindeki İttihatçı-Halaskar ayrışması idi ki bu, savaşın sonucuna etki edecek bir sorundu.[53]

2.3.2. Balkan Harbi

Bu savaş, Osmanlı Devleti ile Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ arasında Ege Denizi, Trakya, Makedonya, Arnavutluk, Epir, Sancak ve Kosova'da meydana geldi. Şüphesiz başkent İstanbul'a açılan kapı olması nedeniyle en önemli cephe Trakya Cephesi idi. Bundan dolayı Osmanlı ve Bulgar Ordularının karşı karşıya geldiği ilk yer Trakya Cephesi'ne bağlı Kırklareli-Edirne hattında meydana gelen Kırklareli Muharebesi'dir. Gerekli hazırlıkları yapmadan ve müdafaa yerine taarruza geçmeyi uygun gören Şark Ordusu, bu muharebede hezimete uğradı. Böylece İstanbul'un kapısı Bulgarlara aralanmıştı. Cepheyi tekrar kurmak ve Bulgarları durdurmak için yeniden mevzilere yerleşmeye çalışan Osmanlı Ordusu, bu kez Pınarhisar-Lüleburgaz hattında 28 Ekim'de Bulgarlarla savaşa tutuşsa da iyi ilerleyen muharebeyi, ikmal sistemlerinin çöküşü nedeniyle 2 Kasım'da kaybetti. Böylece Edirne hariç bütün Trakya'yı kaybeden Osmanlı'nın Balkanlarla iletişimi ve ikmali kesilmişti. Bundan sonra geri kalan Osmanlı kıtaları Balkanlarda tek başınaydı. Üstelik Bulgarlara da İstanbul yolu tamamen açılmıştı.[54]

---

[52] Abdullah Paşa, **1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hatıratı.** haz. Tahsin Yıldırım, İbrahim Öztürkçü (İstanbul: DBY Yayınları, 2012): 44.
[53] İsmet Görgülü, **10 Yıllık Harbin Kadrosu,** (Ankara: TTK Yay., 2014): 5.
[54] Ömer Turan, **age,** 350.

İstanbul tehlikeye düştüğü için Anadolu'dan hızlıca toplanan karma birlikler organize edilerek derhal Çatalca istikametinde bir savunma hattı oluşturdular. Bulgarlara karşı verilen düzenli ve başarılı bir savunma ile İstanbul yolu düşman için kapatılmış olsa da alınan stratejik yenilgilerin yanında bu, taktik bir galibiyetti. Trakya'da muharebeler sürerken Edirne kalesi de Bulgarlar tarafından kuşatılmaya başlanmıştı. Müdafi Şükrü Paşa, birkaç kez yarma harekâtı ile kuşatmadan kurtulmaya çalışsa da kuşatmadan çıkması mümkün olmamıştı. Ancak Şükrü Paşa Bulgarları ve daha sonra yardıma gelen 50 bin Sırp askerini 161 gün oyalamayı başardı. İşin aslı Bâb-ı Âli de böylesi bir direnişi beklemiyordu.[55]

Makedonya'da ise işler daha karmaşıktı. Merkezi Selanik'te bulunan ve Makedonya'ya yayılmış vaziyetteki Ali Rıza Paşa komutasındaki Garp Ordusu; Yunan, Sırp, Karadağ ve Bulgar kıtalarıyla savaşmak zorundaydı. Bir çember içindeki Garp Ordusunun vazifesi düşmanlarını yenerek Şark Ordusuyla birlikte Bulgarları yenmekti. Kâğıt üzerinde düşünülen bu plan, gerçeklikten çok uzakta görünüyordu.[56]

Savaşta Sırbistan oldukça etkindi. Birkaç koldan Osmanlı'ya taarruz eden Sırplar; 22 Ekim'de Priştine'ye girip Kosova'yı, 23 Ekim'de Yeni Pazar'ı, 25 Ekim'de Sjenije'yi ve Kuzey Makedonya'yı da 23-24 Ekim tarihinde gerçekleşen Kumanova Muharebesi sonucu ele geçirdiler. İlerleyişine devam eden Sırp birlikleri 17 Kasım'da Leş'i ele geçirip İşkodra'yı kuşatan Karadağlılarla temasa geçtiler. Devamında 19 Kasım'da Manastır'ı, 22 Kasım'da Ohri'yi, 28 Kasım'da Draç'ı ele geçirdiler.[57]

Öte yandan, Yunanistan Ege, Epir ve Teselya'da Osmanlı ile muharebe halindeydi. Osmanlı Donanmasını Ege'ye çıkarmayarak Anadolu'dan Balkanlara asker nakline engel oldular. Bununla kalmayıp 20 Ekim'de Bozcaada, 27 Ekim'de Limni, 1 Kasım'da Gökçeada, Taşoz, Semendirek, 3 Kasım'da Preveze, 22 Aralık'ta Midilli, Ocak'ta Sakız'ı tamamen ele geçirdiler. Bir yandan da Balkan İttifakı'na yardım ederek donanmasıyla müttefik askerlerinin naklinde rol oynadılar. 22 Ekim'de de Selanik'e yaklaşıp şehri kuşatan Yunan Ordusu, Hasan Tahsin Paşa'nın direnmeden

[55] **Age,** 351-356.
[56] **Age,** 351.
[57] Reşat Hallı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu**, C III, K I, **Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu,** (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979): 344-370.

şehri teslim etmesiyle 8 Kasım'da Selanik'i ele geçirdi. Bir diğer kuşatma ise Yanya'daydı. Esat Paşa tarafından savunulan şehir, uzun süre direnecekti.[58]

Balkan İttifakı'nın en zayıf üyesi olan Karadağ'ın ise hedefleri görece küçüktü. Karadağ, başta bu tezin odak noktası olan İşkodra, Kosova'nın bir kısmı ve Yeni Pazar kentlerini alma gayesindeydi. İşkodra üzerine harekât aşağıda daha detaylı anlatılacağından burada Karadağlıların İşkodra'da savaş başlamadan önce yaptıkları tacizi taarruza dönüştürdüğünü belirtmek yeterli olacaktır. Karadağlılar söz konusu gayelerine ulaşmak adına ordularını üçe böldüler. İşkodra şehrinin etrafı kuşatılmış ama alınabilmiş değildi. Her ne kadar şehir kuşatılıp taarruz edilse de Hasan Rıza Paşa ve müdafilerin (Osmanlı askerleri ve Arnavut gönüllüler) teslim olmaya niyeti yoktu. Kosova'da da ciddi bir başarı elde edemeyen Karadağ kuvvetleri Sırplarla birlikte Yeni Pazar'ın kuzeyine saldırıp burayı ele geçirdiler.[59]

Yunanistan hariç Balkan İttifakı'nın ve Osmanlı'nın muharebelerde çokça yıpranması, bir ateşkes antlaşmasını elzem kılmıştı. Bunun üzerine Sırbistan ve Karadağ'ı da temsil eden bir Bulgar murahhas heyeti ile Osmanlı Devleti, 3 Aralık'ta Çatalca'da aynı adlı bir ateşkes antlaşması imzaladılar. Yunanistan ateşkese dâhil olmadı, zira Yanya'yı bırakmaya niyeti yoktu. Aslında aynı durum İşkodra nedeniyle Karadağ ve Edirne nedeniyle Bulgaristan için de geçerliydi. Ama mütareke yapılmadığı takdirde kıtalarının ne denli yıpranacaklarını bildiklerinden ateşkese razı olmuşlardı.

Savaş devam ederken beklenmedik bir hadise de cereyan etmişti. Sırpların, dolayısıyla bir nevi Rusların Adriyatik Denizi'ne ulaşmaları İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu rahatsız edince bağımsızlık peşindeki Arnavutlara destek oldular. Böylece 28 Kasım'da Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti. Bu durum, İşkodra'nın da akıbetine etki edecek bir hadise idi. Arnavutluk'un panslavist politikalarına engel olacağını fark eden Rusya, Sırbistan ve Karadağ; küçük bir Arnavutluk kurulmasını istemese de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun baskısı sonucu Draç ve İşkodra da yeni Arnavutluk'a bırakıldı. [60]

---

[58] Ömer Turan, **age,** 352 ve Hamdi Ertuna, **Balkan Harbi'nde Yanya Kuşatması ve Esat Paşa,** (Ankara: Genelkurmay Basımevi: 1983).
[59] Fehmi Özatalay, **age,** 65-134.
[60] Richard C. Hall, **Balkan Savaşları 1912 –1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası,** çev. M. Tanju Akad, (İstanbul: Homer Yayınları, 2003): 98.

Mütarekeyi takiben 16 Aralık'ta taraflar Londra'da barış antlaşması için toplandılar ancak görüşmeler 6 Ocak'ta tıkandı. Balkan Harbi'ndeki büyük facia nedeniyle Osmanlı da bir hayli karışmıştı. Nitekim durumdan hoşnut olmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Ocak'ta bir darbe yaparak (Babıali Baskını) Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürüp[61] Sadrazam Kâmil Paşa'yı istifaya zorladı. Bu olayda özellikle Edirne'nin Bulgaristan'a terk edileceği iddiası ciddi bir etkiye sahipti. Yeni kurulan Osmanlı Hükümeti'nin teklifleri ise Balkan İttifakı'nı memnun etmeyince ateşkes bozuldu.[62]

Ateşkesin bozulması üzerine Edirne'deki kuşatılmış birliklerini kurtarmak isteyen Osmanlı Devleti, Gelibolu'dan birtakım taarruzlarda bulunduysa da başarısız oldu. Bu mağlubiyet ve Balkan İttifakı'nın kuşatmaya gönderdiği ağır toplar, Edirne'nin durumunu iyice zora sokmuştu. Daha fazla dayanamayan şehir, 26 Mart'ta teslim oldu. Akabinde muhasara kuvvetlerini taarruz ordusuna katarak İstanbul'u almaya çalışan Bulgaristan, Çatalca istikametinden tekrar saldırsa da II. Çatalca Muharebesi'nde mağlup oldu. Bu arada durumu iyice kötüye giden Esat [Bülkat] Paşa komutasındaki Yanya teslim bayrağını çekmek zorunda kalmıştı.[63]

Edirne ve Yanya'nın tesliminden sonra Balkan İttifakı bütün dikkatini İşkodra'ya verdi. Nitekim Sırplar ağır topları ve 30 bin askeriyle muhasaraya desteğe geldiler. Her ne kadar Avrupalı büyük güçler İşkodra'nın Arnavutluk'a verilmesine karar verse de Karadağ ve Rusya hâlâ direniyordu. Bu direnişe cevaben Avrupalı büyük güçler, Adriyatik Denizi'ne donanmalarını gönderdiler. Aynı günlerde ocak ayında komutayı eline almış olan Esat Paşa, zayıf durumdaki İşkodra şehrini teslim etti. Bu sırada tarih 23 Nisan 1913 idi. Her ne kadar şehir Karadağ-Sırp kuvvetlerine teslim edildiyse de Avrupa'nın baskısı sonucu şehir, Arnavutluk'a verilmek üzere Avusturya-Macaristan tarafından geçici olarak işgal edildi. Osmanlı'nın Balkanlardaki son kalesi olan İşkodra'nın tesliminden hemen önce 15 Nisan günü Osmanlı ile Bulgaristan arasında ateşkes antlaşması imzalandı. Böylece I. Balkan Savaşı bitiyordu.

[61] Nazım Paşa ve Bâb-ı Âli Baskını hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ender Korkmaz**, Harbiye Nazırı Nazım Paşa:31 Mart Baskını, Balkan Savaşı, Bâb-ı Âli Baskını,** (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021): 355-368.
[62] **Age,** 74-78.
[63] Fehmi Özatalay, **age,** 150-220.

II. Balkan Savaşı ise Osmanlı'dan aldıkları toprakları paylaşamayan Balkan İttifakı'nın kendi içinde çıkacak ve Osmanlı bunu fırsat bilip Edirne'yi geri alacaktı.[64]

2.3.3. Balkan Harbi'nde İşkodra

Balkan Savaşları resmî olarak 8 Ekim 1912'de başladıysa da İşkodra'da durum biraz farklıdır. Nitekim savaştan önce Karadağlılar ve Malisörler sık sık bölgedeki Osmanlı kuvvetlerini taciz ediyor ve sınır hattında patlak veren isyanları destekliyorlardı. Osmanlı ordusu da bunun farkında olarak birtakım tedbirler almaktaydı. Sözgelimi savaş ilanından yaklaşık bir ay önce yani 9 Eylül'de Deçiç mıntıkasına giden silahsız askerlerin Malisörlerce saldırıya uğraması üzerine İşkodra Gölü'nün kuzeyindeki Tuz Bölgesi Komutanı, saldırıyı püskürtmek adına bölgeye ikişer makineli tüfek ve dağ topu gönderir. Yerli Müslüman ahalinin de katıldığı bu muharebe oldukça kanlı geçmiştir. Muharebeler devam ederken Malisörler 13 Eylül akşamından geceye kadar olan süre zarfında Karadağ sınırında ve Tuz mıntıkasının kuzeydoğusunda kalan Haçay ve Dinoş adlı iki Müslüman köyünü yakmış, bununla da yetinmeyerek 23 Eylül'de İşkodra'dan göl vasıtasıyla Tuz'a ikmal yapan kayıkçılar ile yük hayvanlarının sahiplerinin ciddi bir kısmının kulaklarını ve burunlarını kesmişlerdir. Kayıkçılara ve Müslüman köylerine yapılan bu saldırıların asıl gayesi seferberlik öncesi bölgedeki Osmanlı kıtalarını oyalamak ve halkın Osmanlı Ordusuna desteğini çekmesini sağlamaktır.[65]

8 Ekim 1912'ye gelindiğinde ise Balkan Savaşları'nı resmî olarak Karadağ başlatmıştı. Nitekim Karadağlılar ilk aşamada Merkez, Kuzey ve Güney adını verdikleri 3 koldan Osmanlı sınırını geçtiler. İşkodra adına o gün gerçekleşen en önemli faaliyet Karadağlıların Büyük ve Küçük Deçiç tepelerinin ortasına kurulan sınır kenti Tuz'a saldırmalarıdır. Bölgede bulunan İşkodra Kolordusuna bağlı askerî birlikler gerek lojistik kaynaklı nedenlerle gerekse de başlarında iyi bir subay olmaması nedeniyle teslim olmuşlar, böylece kasaba kaybedilmiştir. Tuz bölgesi muharebelerinde dikkat çeken bir husus da teslim olan ve/ya esir edilen Osmanlı askerlerine ve gönüllülere yapılan işkencelerdir. Bunlar, insanlığa ve savaş hukukuna aykırı eylemler olup savaşı yaşayanların hafızalarında uzun süre yer edecekti.[66]

---

[64] Ömer Turan, **age,** 357-359.
[65] Fehmi Özatalay, **age,** 67.
[66] **Age,** 74-78.

28 Ekim'e gelindiğinde Berena, Akova, Gosine ve Plava'yı ele geçirmiş olan Karadağlılar bu kez İpek şehrinde direnmeye çalışan Osmanlı kıtalarıyla muharebeye tutuşup 30 Ekim'de şehri ele geçirmişlerdir. Akabinde Sırp kıtalarıyla temas edip Taşlıca'yı almışlardır. Böylece İşkodra etrafındaki muharebeler sona erip İşkodra Müstahkem Mevki Muharebeleri başlamıştır. Müstahkem mevkideki bu muharebeler 6 noktada meydana gelmiştir:[67]

1. Kuzey'de İşkodra Gölü - Kır Suyu arasındaki *Ova Bölgesi*
2. Güney'de Drin Nehri - Boyana Nehri arasındaki *Birdiça Bölgesi*
3. Doğu'da Drin Nehri – Kır Suyu arasındaki *Kır Bölgesi*
4. Batı'da İşkodra Gölü-Boyana Nehri arasındaki *Traboş Bölgesi*
5. İşkodra'nın güneyinde bulunan ve Kır Suyu – Drina Nehri arasındaki *Derviş Tepe Bölgesi*
6. Kır Suyu setlerinin yer aldığı *Setler Bölgesi*

Savaş ilanı sonrası müstahkem mevki mıntıkasında ilk muharebeler Karanya adlı bölgede olmuş, başarılı bir savunma ile Osmanlı kuvvetleri galip gelmişlerdir. Karanya Muharebesi adını alan bu temas, İşkodra Müstahkem Mevki Komutanlığının tahkimi için zaman müdafilere kazandırmıştır. 29 Ekim tarihinde ilk kez İşkodra'ya düşman toplarının mermileri düşerken bir gün önce 28 Ekim'de Kır Nehri'ni aşan Karadağ kıtaları Müsellim Köy üzerinden nispeten zayıf durumdaki Bardanyolt Tepeleri'ne saldırmışlardı. 29 Ekim'de karşı taarruza geçen Osmanlı kuvvetleri önce Bardanyolt Tepeleri'ni, 31 Ekim'de ise Kır Nehri'nin doğusunu geri almışlardır.[68]

31 Ekim'de İşkodra'nın ikmal yollarını kesmek isteyen Karadağlılar, buz kez Kakarik Tepesi'ne taarruz etmişler ancak yapılan muharebe sonucu geri çekilmeye mecbur kalmışlardır. Kakarik'teki yenilgi sonrası İşkodra'nın ikmal hatlarını bu kez başka bir cihetten kesmek isteyen Karadağlılar, bir başka stratejik bir mevki olan Şingin'i işgal etmişlerdir. Her ne kadar İşkodra Kolordusu Şingin'i geri almak istemişse de bu mümkün olmadığı gibi diğer bir mühim ikmal noktası olan Selimiye de güçlü Sırp ve Karadağ kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir. Üstelik 18 Kasım'da Osmanlı ordusu ile işlerinin çoğunu halletmiş şekildeki Sırp 3. Ordusu, Arnavutluk

[67] Gizem Kaytan, "Balkan Savaşları'nda Kuşatılmış Bir Şehir ve Kahraman Bir Kumandan: İşkodra Müdafaası ve Hasan Rıza Paşa". **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** c.9, s.17 (Ocak 2019): 176.
[68] Fehmi Özatalay, **age,** 107-109.

içlerine girerek Karadağ kıtalarıyla birleşip İşkodra kuşatmasını tamamlayarak şehrin denizden ve karadan tüm ikmal yollarını kesmiştir.[69]

İşkodra kuşatma altına alınmış ve Hasan Rıza Paşa komutası altında çetin bir direniş gösterirken 3 Aralık'ta Çatalca'da bir ateşkes antlaşması imzalanmıştı. Antlaşmadan sonra Bulgar Çarı, Karadağ Kralı'ndan İşkodra kuşatmasını kaldırmasını isteyince Karadağ Kralı bunu kabul etmiş, ancak İşkodra Müdafi Hasan Rıza Paşa gelen bilginin aldatmaca olduğunu düşünerek ateşkesi kabul etmemiştir. Dolayısıyla İşkodra adına bir ateşkes ilk zamanlarda söz konusu olmamıştır.[70]

Bu arada İşkodra'da aynı anda Ova, Kır, Traboş ve Bardiça'da irili ufaklı çeşitli muharebeler meydana gelmekteydi. Nitekim ara ara kaleden çıkıp erzak temin eden Osmanlı kuvvetlerine Sırp kıtaları saldırınca kaledeki ihtiyat birlikleri de çıkmış, birleşen bu müşterek kuvvet, Sırp birliklerine saldırarak mağlup etmiştir. Tarihe Zadrima Muharebesi olarak geçen bu tesadüf muharebesi, Osmanlı müdafileri ile Sırpların İşkodra'daki ilk karşılaşması olmuştur.[71]

30 Ocak 1912'de İşkodra Askerî Valisi, İşkodra Kolordusunun ve Müstahkem Mevkinin Komutanı Miralay Hasan Rıza Paşa bir suikast sonucu şehit edilmiştir. Hasan Rıza Paşa saldırının ardından 7-8 saat kadar hayatta kalmış, hatta bu süre zarfında şehrin direnişi başta olmak üzere askerî birtakım meseleler hakkında kurmaylarıyla görüşerek direktifler vermiştir. Sözgelimi İşkodra'da bulunan ve aslında yerel bir güç odağı olup Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde rütbe elde eden Arnavut kökenli Esat Paşa'nın onun yerine komutayı almasını kesinlikle istememişti. Ama İşkodra Kolordusu ve Müstahkem Mevki Erkân-ı Harp Reisi, Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Nafiz [Genelkurmay Başkanı Orgeneral Gürman] ve Kiramettin [Korgeneral Kocaman] Beyler, Esat Paşa'ya komutayı mücbir nedenlerle teslim etmişlerdir.[72]

Hasan Rıza Paşa'nın aksine Esat Paşa savaş halinin devamını anlamlı bulmuyordu. Nitekim kendisi Hasan Rıza Paşa'nın kaybından sonra Karadağ ve Sırp kuvvetlerine haber göndererek ateşkesin görüşülmesini istemiş, ancak muhatap olunan subaylar şartların müzakeresine yetkin olmadıklarını belirterek teklifi reddetmişlerdi. Bu takiben 4 gün sonra 7 Şubat'ta Traboş mevzilerine ilk saldırılar başlamıştır. 50

[69] **Age,** 229.
[70] Gizem Kaytan, **age,** 100.
[71] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age,** 339.
[72] A**ge,** 355.

topla teçhiz edilmiş 30 bin kişilik müşterek Sırp-Karadağ birliği, 50 toplu 10 bin kişilik Osmanlı kuvvetleriyle muharebeye tutuşmuştur. Bu muharebede her iki tarafın da zayiatı oldukça yüksekti. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 2400, Karadağ'ın 4000, Sırbistan'ın 3000 askeri savaş dışı kalmıştı. Görece Osmanlıların kaybı az olsa da 9 Şubat'a gelindiğinde Bardanyolt Tepeleri hasım kuvvetlerin eline geçmiştir. Zira İşkodra Kolordusu buradaki askerlerinin dörtte üçünü kaybetmişti. 8 Şubat'ta ise bir diğer tarafta Karadağ ordusundan 1 tümen Traboş'a, 3 tümen Bardanyolt'a, 1.5 tümenlik bir Sırp birliği de Birdiça'ya ilerlemeye başladı. Sırplarla gece temas eden Osmanlı kuvvetleri bu çarpışmada galip gelmeyi başardılar. Beltoya Muharebesi adındaki bu olaydan hemen sonra takviye kuvvetle saldırıyı tekrar eden Sırplar, yeniden hezimete uğrayarak geri çekilmeye mecbur kalmışlardı.[73]

Muharebelerdeki bu duruma rağmen İşkodra hâlâ direnmekteydi. Sırplar hem buna bir son vermek hem de Birdiça yenilgisinin intikamını almak için bölgeye General Bojoviç ile 72 top, 4 uçak ve 30 bin asker gönderdiler. Sırpların ilerleyişi daha önce de değinildiği gibi İtalya ve Avusturya-Macaristan tarafında rahatsızlık uyandırıyor ve 20 Aralık 1912 tarihli Büyükelçiler Konferansı neticesinde İşkodra'nın hâkimiyeti yeni Arnavutluk'a bırakılıyordu.[74] Bu karara rağmen kuşatmayı kaldırmayan Karadağ ve Sırbistan'a gözdağı vermek isteyen büyük devletler, 31 Mart 1913'te bölgeye donanmalarını yollayarak 10 Nisan'da Drin Nehri'ne değin tüm Karadağ-Arnavutluk kıyı hattını ve İşkodra'yı kuşatan kuvvetlerin ikmal limanlarını işgal ettiler. Abluka neticesinde Sırp kuvvetleri kuşatmadan çekilse de İşkodra'yı büyük güçlerin Arnavutluk'a vereceği gerçeğine rağmen Karadağlılar vazgeçmeden savaşa devam etme kararı aldılar.

İşkodra'da belki Sırplardan halas olmuştu ama Karadağlıların kuşatması devam ediyordu. Nitekim Birdiça, Bardanyolt, Traboş bölgelerindeki muharebeler aynı anda sürmekteydi. 31 Mart'ta çok kanlı geçen İkinci Traboş Muharebesi olmuş ancak Osmanlı kıtaları yine de inatla direnmiştir. Buna rağmen Esat Paşa daha fazla direnme taraftarı değildi. 19 Nisan'da Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Nafiz Bey'e teslimiyet fikrini beyan ettiğinde olumsuz yanıt almış ve düşüncesini diğer birlik komutanlarına açmayı kararlaştırmıştır. Gerçekten de o günün akşamı Esat Paşa söz konusu komutan ve subayları çadırında toplayarak teslimiyet konusunda fikirlerini öğrenmek istemiştir.

[73] Gizem Kaytan, **age,** 151-159.
[74] Ömer Turan, **age,** 354.

Toplantının sonunda herkesi ikna eden Esat Paşa, teslimiyetin gerekçesini toplantı tutanağına şöyle yazdırır:

- İaşe bittiğinden direnme mümkün olmadığı,
- Arnavut rediflerinde isyan emareleri gözüktüğü
- Çıkış harekâtı yapılsa bile dışarıdan birleşebilecek bir kuvvet olmadığı,
- Kaledeki sivillerin canı tehlikede olduğu için teslime karar verilmiştir. [75]

Kaledeki Osmanlı birlikleri bütün araç, gereç, silah ve mühimmatı ile şehirden güvenle çıkmak şartıyla teslimi kabul ediyordu. 22 Nisan akşamına kadar Osmanlı-Karadağ görüşmeleri sürmüş ve nihayetinde şartların kabulü ile imzalar atılmıştı. 23 Nisan sabahı da Osmanlı birlikleri mevzilerini tek tek boşaltmış ve belirlenen saatlerde Karadağlılar buraları işgal etmiştir. Osmanlı kıtaları şehirden çıkarken bölgedeki 450 yıllık Osmanlı hâkimiyeti de şehrin burçlarından Türk bayrağının indirilmesi ile sona eriyordu.[76]

Antlaşma gereği, isteyen subaylar Arnavutluk'ta kalabildiği için Osmanlı kuvvetlerinin komutanı Esat Paşa bölgeden ayrılmamıştır. İşkodra Kolordusundan geriye kalan askerler ve subaylar ise önce Tiran'a gitmiş oradan da Osmanlı tarafından gönderilen Hilâl, Zâhir, Seyyâr ve Mahmud Şevket vapurlarıyla İstanbul'a taşınmışlardır. Devam eden süreçte 10. İşkodra Fırkası adında yeniden teşkilatlandıran kuvvet, Konya'ya nakledilmiştir. İkinci Balkan Harbi patlak verince birlik, Edirne'nin geri alınışına destek için temmuz ayında trenle İstanbul'a götürülmüştür.[77]

Arnavutluk'un başına geçmeyi planlayan Esat Paşa ise bu gayesine erişememiş, şehir de uğruna çok kan akıtan Karadağ'a bırakılmayarak baskılar sonucu yeni Arnavutluk'a teslim edilmiştir. Esat Paşa'nın konumuna ve yaptıklarına dair Fevzi [Çakmak] Paşa'nın şu beyanı açıklayıcıdır:

> "Asıl önemli husus, Osmanlı Hükümeti'nin düşman taraf ile imzaladığı ateşkes ve büyük devletlerin Karadağ ve Arnavutluk kıyılarına abluka uyguladığı ve Sırpların kuşatmayı kaldırarak Adriyatik kıyısından, denizden ve karadan

[75] Fehmi Özatalay, **age,** 207-208.
[76] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age,** 556-559.
[77] **Age,** 574-575.

çekilmeye başladığı bir anda, İşkodra'nın teslim olması durumudur. Bu Esat Paşa'nın hıyanet ve entrikası değilse, en hafif tabiriyle kötü idaresidir."[78]

Nitekim Fevzi Paşa'nın bu beyanı hiç olmasa dahi, Esat Paşa'nın faaliyetleri yine de şüphelidir. İşkodra Kolordusunda vazifeli Hasan Basri Efendi'ye Karadağlılarca (Karadağ Hariciye Nazırı Pier Plamenaç adına yazılmıştır) Esat Paşa'ya teslimi için verilen mektup, durumdan şüphe eden Hasan Basri Efendi, İbrahim Bey, Kerim Efendi ve Nafiz [Gürman] Bey tarafından açıldığı belli olmayacak şekilde okunduğunda durum -en azında Esat Paşa'nın hasım kuvvetlerle iletişim halinde olduğu noktasında- daha da netlik kazanmıştır. Mektupta şunlar yazılıdır:[79]

"İşkodra'dan ayrılalı 6-7 gün olduğu halde şimdiye kadar girişimlerinizden beni hiç haberdar etmediniz. Oysa buradan ayrılırken daima haberleşmek ve bir diğerimizi bilgilendirmek için sözleşmiştik. Şu sırada askere ihtiyacınız doğaldır. Podgoriça'da 2.500 kadar esiriniz vardır. İsterseniz bu esirleri size hükümetim gönderecektir. Daha ne gibi şeylere ihtiyacınız varsa hükümetim size verecektir."[80]

[78] Hamdi Ertuna, **İşkodra Savunması ve Hasan Rıza Paşa**, Genelkurmay Basımevi, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1986): 91.
[79] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age,** 569-570.
[80] Tüm bu olay ve olgulara karşın Esat Paşa'nın faaliyetleri bu çalışmanın konusu olmadığından daha fazla detaya inilmemiştir.

3. MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ'NE GÖRE İŞKODRA MUHAREBELERİ

Balkan Savaşları her ne kadar resmî olarak 8 Ekim 1912'de başlamış olsa da daha önce de işbu çalışmada belirtildiği gibi İşkodra'daki Osmanlı kıtaları, Temmuz 1912'den beri Karadağ ve Karadağ destekli Malisörlerle sınır ve sınır ötesi muharebelerine girmekteydi. Nisan 1913'ün ortalarına değin süren muharebeleri ve 177 gün süren kuşatmayı resmî askerî tarih çerçevesinin de ötesinde bir askerî ben-anlatısı üzerinden takip etmek; savaşın bireysel, toplumsal ve duygusal yönüne de ışık tutmaya vesile olacaktır. Bu noktada Fahri Paşa'nın manzum anıları söz konusu bilimsel kazancın sağlanmasına vesile olacak yegâne kaynak hüviyetindedir.

3.1. Savaş Öncesi Genel Durum ve Meydana Gelen Hadiseler

Fahri Paşa, eserinin hemen başında; 3,4 ve 5 numaralı sayfaları savaştan önceki atmosferi tasvire ayırmıştır. Buna rağmen savaştan önceki durum hakkında detaylı bilgi vermek yerine savaş patlak vermeden önce bölgede belirli bir zaman için huzurun hüküm sürdüğünü, devamında ise huzurun devam ettiği o günlerde *kelb-i ʿaḳūr* yani "kudurmuş köpek" olarak andığı Dağlılar (Karadağlı) ve Malisörlerin bir aralık bulup bölgeye geldiğini yazmıştır. Paşa'ya göre zaten huzur ve barış ortamı o andan itibaren yok olmaya başlamıştır; nitekim ona göre bunların gelişinden sonra Tuz[81] bölgesinden dumanlar yükselmiştir. Önce söz konusu dumanları herhangi bir yangın zanneden Fahri Paşa, sonraları Hot ve Kostrat Malisörleri'nin Tuz kasabasına[82] saldırarak sönmemiş isyan ateşi korlarının tüttürmeye başladığını söyler. Yine Karadağlıların eşkıya ile (Paşa, Malisörleri eşkıya olarak anmaktadır) birleşerek yakmaya, yıkmaya, ölmeye ve öldürmeye başladığına bu ilk sayfalarda yer verip, sözü edilen kişilerin İşkodra'dakileri tehdit ettiklerini belirtir. Devamında Paşa, yakın geçmişe giderek Ramazan ayından beri[83] bazı geceler bu kişilerin İşkodra'ya gizlice ateş ederek

[81] İşkodra Gölü'nün kuzeyinde bulunan ve batısında Karadağ sınırının bulunduğu mıntıka.
[82] Serçe Sınır Bölüğü ile muharebeler.
[83] O yıl Ramazan 14 Ağustos 1912'de başlamıştır.

memleketi dehşete düşürdüğünü belirtir. Nitekim onun aktardığına göre bu dehşet dolu ateşler sabahlara değin sürmekte, bu durum karşısında halk ve asker şehri terk etmektedir.[84] Tabiî Fahri Paşa'nın bu askerlerden kastı nizamî Osmanlı Ordusu mensupları değil, gönüllüler ve kimi rediflerdir.

"Hem bu def`a ḳıyām

Başḳa idi, eskisine benzemez

Kimse bu aḥvāle maḥallī demez."[85]

Yukarıdaki mısralardan da anlaşıldığı üzere Fahri Paşa'ya göre bu, "farklı bir isyan" olup eskilere benzememektedir. Nitekim gerçekten de o güne değin gerek İşkodra'da gerek o bölgede şehre ateş açma şeklinde tacizler pek görülmüş bir isyan safhası değildi. Durum karşısında Paşa, meselenin yerel bir vukuat olmadığını ve bu durumun herkesçe bilindiğini belirtmiştir. Tüm bu ifadelerden Osmanlı karşıtı Balkan İttifakı eylemlerinin ilk olarak İşkodra'da görüldüğü Fahri Paşa'nın satırlarından açıkça okunmakta ve anlaşılmaktadır. Öte yandan Paşa, şu dizelerle tüm bu olanların düşmanın bir keşif harekâtı olduğunu belirterek asıl büyük savaşın ayak seslerini işittiğini belli etmektedir:

"İşte fırıldak dönüyor şübhesiz

Cümlemiziŋ bildigi şey.. Hem de siz

Diḳḳat ediŋ.. Maḳṣadı keşf eylemek"[86]

Bu sırada bir isyan safhası olarak Osmanlı garnizonuna yapılan baskıların iyiden iyiye artması nedeniyle askerler kalede mahsur kalmış ve İşkodra dışında çıkan yolların güvenilirliği iyiden iyiye azalmıştır. Bu savaş ve isyan atmosferini betimleyen Fahri Paşa, sorunu çözmek için şehre 30 Eylül 1912'de takviye birlik geldiğini yazar. Söz konusu takviyeyi "İmdadımız" şeklinde niteleyerek, bu kuvvetlerin savaşarak şehre geldiğini ifade etmesiyle savaş ilanı dahi olmadan İşkodra şehrinde muharebelerin başladığını açıkça yazar. Bu arada Karadağ Malisörlerinin *yek-dil* (tek gönül) olduğunu da niteleyen Fahri Paşa, "düşmana yardım edeceklerin çok olduğunu

[84]Mehmed Fahri, **İşkodra Muhâsarası, Muhârebat-ı Mühimme, Vekâyi'-i Fecî'a, Şehidlerimiz ve Mersiyeleri: Manzum İşkodra Tarih-i Harbi,** (Dersaadet-Pangaltı: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1329):4
[85] **Age,** 4.
[86] **Age,** 4.

buna karşın İşkodra'da bu denli bir kuvvet olmadığını"[87] ifade etmesiyle daha o günlerde sayı üstünlüğünün hasım kuvvetlerin elinde olduğunu okuyuculara göstermektedir.

3.2. Savaş İlanı ve Tuz Muharebesi

Manzum anılarında "İlan-ı Harb" başlığı altında zaten fiilen başlamış olan savaşın resmî olarak da başladığını bildiren Fahri Paşa, 25 Eylül'ü (Miladi 8 Ekim'i)[88] savaşın başlangıç tarihi olarak zikredip patlayan top ve tüfek seslerini duyduğunu ve marş ileri emriyle ileri atıldıklarını yazmaktadır. Savaşın ilanı konusuna 5 mısra ayrılmıştır. Bunu takiben "İşḳodra Ḳahramānlarının Muḥārebe Şarkısı" başlığıyla askerlere hitap ettiği anlaşılan yeni bir manzume yazarak burada 30 mısra halinde vatan, din ve savaş çerçevesinde askerleri savaş hususunda güdülemektedir.

Fahri Paşa, Tuz Muharebeleri'ne detaylıca değinmeyerek yalnızca Tuz kasabasının kaybıyla sonuçlanan kısmını, "Ṭuz Muḥārebesi" adlı manzumesinde anlatmıştır. Paşa, başlığın hemen altında muharebenin başlangıç tarihini (Rumi 5 Teşrîn-i Evvel 1328/ Miladi 18 Ekim 1912) vermek suretiyle anlatıya başlar. Aslında Tuz Muharebesi ve savaş ilanı arasındaki 10 günlük süre zarfında meydana gelen başka olaylar ve çatışmalar da vardır. Bu noktada Fahri Paşa'nın ilk olarak Tuz Muharebesi'nden meseleye başlaması ilginçtir. Oysa Taşlıca Bölgesi Muharebeleri'nden[89] anlatıya geçmesi meselenin bütünlüklü ve eksiksiz anlatımı için önemliydi. Fahri Paşa'nın eserinde anlattığı pek çok olaya ve ayrıntıya rağmen buna değinmemesi, onun anlattıklarının yanı sıra bazı konulara neden değinmediğini sorgulamak gerektiğini de hatırlatmaktadır. Bu noktada Fahri Paşa, söz konusu muharebelerin ayrıntılarına vakıf olmadığı için ya da bu muharebelerden bahsedilmeden de anlatının bütünlüklü olabileceğini düşündüğünden, sözü edilen muharebelere yer vermemiş olabilir.

Fahri Paşa, Tuz Muharebesi'ne Tuz'un düştüğü haberiyle başlamaktadır. Tuz'un düşüşünün yanı sıra bir buçuk alay kadar asker ile pek çok araç-gerecin düşmanın eline geçmesinden ötürü Fahri Paşa'nın üzüntüsü had safhaya ulaşmış ve burada hislerini

[87] **Age,** 5.
[88] Eserde bütün tarihler Rûmî Takvim esasına göre yazıldığı halde TTK Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınarak bu ve daha sonra eserde zikredilen tüm tarihler Miladi tarihe çevrilmiştir.
[89] Taşlıca Bölgesi Muharebeleri için bkz. Fehmi Özatalay, **age,** 69.

açıklamıştır. Devamında bir geri dönüş yaparak Tuz'un neden ve nasıl düştüğünü şu şekilde anlatmıştır:

"Altı bölükdü Decic'in ḳuvveti

Yüklenivermekle bütün şiddeti

Daġlınıŋ.. etmişdi süḳūt evvelā

Ṣoŋra Viranya ve "Rogam"ıŋ bir daha

Ḥarb edemezdi pek az ᶜaskeri

Düşdü o dem, girdi ᶜadū içeri..

Ṭuzda süḳūṭ etmege mecbūr idi.

Daġlı, Malisör ile pek zor idi

Ḥarbe devām.."[90]

Fahri Paşa'nın bu anlatısı muharebenin resmî askerî tarihi ile büyük oranda uyuşmaktadır. Buna karşın Fahri Paşa yenilginin nedenini Dağlı ve Malisörlerin şiddetli ve yoğun saldırısına bağlasa da askerî makamlar (Batı Ordusu Kumandanlığı) yenilginin nedenini savunma kuvvetlerinin başında güçlü ve muktedir bir komutan olmamasına bağlamaktadır.[91] Aslında bu durum ileride Fahri Paşa'nın söylediği gibi kendisinin askerî meselelere tabip olmak dışında fiilen müdahil olmak istemediğini[92] ve bu nedenle meselelerin kimi zaman askerî arka planını tam olarak göremediğini niteleyen küçük bir örnektir. Bu çerçevede Paşa, savaşın insanî ve duygusal yönüne odaklanmıştır denilebilir. Nitekim eserinde de bu doğrultuda bir dil, üslup ve anlatım olduğu aşikârdır.

Manzumenin başında Tuz'un düştüğüne değinip esir olan askerlerden bahsetmiş olan Paşa, konuya tekrar dönüp pek çok askerin şehit olmasının neticesinde komuta kademesinin teslimiyete mecbur kaldığını söyleyerek bunu bir felaket olarak tanımlayacak ve bu durumu "āh-ı siyāh"a benzetecektir. Paşa, bundan sonra "-" işaretiyle böldüğü manzumenin ikinci kısmına geçerek[93] sözü edilen muharebelerde şehit düşen subayların isimlerini, rütbelerini ve bağlı oldukları birlikleri tek tek belirtip

[90] **Age,** 8,9.
[91] "
[92] Mehmed Fahri, **age,** 29.
[93] Paşa eserin çok büyük bir kısmında bölümleri bu şekilde ayırmaktadır.

şehit subayların kahramanlığına değinerek onlar için mersiye türü bir manzume yazmıştır. Bu ve diğer mersiyeler üzerine ileriki bölümlerde ayrıntıyla durulacaktır.

3.3. Karanya Muharebesi

Fahri Paşa, "Ḳaranya Muḥārebesi" başlığı altında 29 Eylül 1328 (Miladi 12 Ekim 1912) tarihini vererek anlatıya başlamıştır. İlginç olan ise çatışmaların gerçekte 11 Ekim günü başlamış olmasıdır. Fahri Paşa aradan geçen uzun zamanın etkisiyle olsa gerek tarihi yanlış hatırlayıp yanlış yazmış görünmektedir. Karanya Muharebesi (Fesat Dağı Muharebesi olarak da bilinir), İşkodra Gölü'nün güneyinden İşkodra'ya yaklaşmaya çalışan Karadağ kuvvetlerine karşı galip gelinen bir savunma muharebesidir. Muharebe'nin öne çıkan iki niteliği vardır. Biri İşkodra tahkimatlarının inşası henüz bitmeden elde edilen bu galibiyetin kaledekilere zaman kazandırması; öteki ise önce ağır yaralanıp sonra şehit düşen İşkodra Müstakil Fırka Erkân-ı Harb Reisi ve 70. Alay Komutanı Erkân-ı Harb Binbaşısı Saadettin Bey'in kaybıdır. Fahri Paşa da Karanya Muharebesi anlatısına Saadettin Bey'in kaybından başlamıştır. Fahri Paşa; Saadettin Bey'in kaybı, bu "felaket"in büyüklüğü ve kendisi üzerindeki etkisine dair bir buçuk sayfa kadar bir anlatı kaleme aldıktan[94] sonra Traboş/Fesat Dağı'nın kale için ne denli önemli olduğuna değinerek, bunu bilen Karadağ kuvvetlerinin bölgeye gelişini şöyle yazar:

"Öyle vücūd ki oŋa herkes eder
Ḳuvvet-i ḳalbiyle büyük iʿtimād..
Öyle midir? Çarḫ denī iʿtiyād!
Öldüresin böyle ḳumandanı sen!
Hem ne zaman görmüş idin böyle bir
Ḥaydar ü cevvāl, ḳavī, ṣaf-şiken!.
Fırḳanıŋ erkānı sʿaīd ü şehīd
Dīdeden oldu ebedī nābedīd.
Geldi o gün çok Ḳaradaġ ʿaskeri

[94] **Age,** 14,15.

Heybet ile titreterek yerleri

Çünkü Ṭraboş'a baṣarsa ḳadem

Düşmān olurdu bize maġlūb o dem."[95]

Fahri Paşa bu dizelerin akabinde son duruma karşı tedbir almak için kale kumandanı Hasan Rıza Paşa'nın oraya takviye askerlerle erkânını yolladığını yazar. Her ne kadar Fahri Paşa bu erkâna dair bilgi vermese de bu kişilerin başında Saadettin Bey'in yerine atanan Erkân-ı Harb Yüzbaşısı Abdurrahman Nafiz [Orgeneral Gürman] Bey olduğu bilinmektedir.[96]

Traboş mıntıkasındaki şiddetli muharebelerin meydana getirdiği tabip subay ihtiyacı dolayısıyla farklı uzmanlık alanlarına sahip Tabip Binbaşı Lütfi, Tabip Kolağası Şükrü ve Yüzbaşı Niyazi Efendilerle bölgeye giden Fahri Paşa,[97] gördükleri karşısında dehşete kapıldığını mısralarında şu şekilde yazarak okuyucuya hissettirir:

"Görüldü ḥarb āteşi birden bire

Ḳapıldı eflākı ḳıyāmet-nişān..

Ṭop, tüfenk sesleri dehşet-resān"[98]

Bu satırları takiben Paşa, göl tarafından Karadağ piyadesinin yaklaşması ve cepheden süngü taarruzuna kalkan Osmanlı birliklerince bunların püskürtülmesini kabaca tasvir etmektedir. Düşmanın kırıldığına o an için kâni olan Paşa, birden bire arka taraftan elinde bayraklarla yeni hasım kuvvetlerin geldiğini ama onların da kırıldığını belirtir.[99] Fahri Paşa, düşman kuvvetlerinin ciddi seviyede tahrip olmasına karşın taarruzda ısrarcı olduğunu ve 4 tabur düşmana karşın elde bir tabur Osmanlı askerinin bulunduğunu belirterek, düşmanın buna güvenip hareket ettiğini ancak Osmanlı tarafının gereken cevabı verdiğini yazmıştır. Devamında Osmanlıların bunu nasıl yaptığını şu şekilde tasvir eder:

"Eŋ ileri āteşe ṣavlet ile

Kendine maḥṣūṣ metānet ile..

[95] **Age,** 14.
[96] Fehmi Özatalay, **age,** 92.
[97] Mehmed Fahri, **age,** 15.
[98] **Age,** 15,16.
[99] **Age,** 16.

Öyle hücūm eyledi ki tārmār

Etdi Ḳaradaġlıları pişmān!”[100]

3.4. Müsellim Köy Muharebesi

Fahri Paşa eserinde “İşḳodra Civārında Müsellim Köy Nām-ı Diger Bardanyolt Muḥārebesi” başlığı altında iki ayrı ve müstakil sayılabilecek muharebeyi tek bir muharebenin farklı isimleri olarak anmaktadır. Fakat gerçekte Müsellim Köy Muharebesi Ekim ayının sonunda, Bardanyolt Muharebesi ise ertesi senenin Şubat ayının başında meydana gelmiştir. Fahri Paşa’nın bu ifadesinin hatalı olduğu ilk anda düşünülebilir fakat bu bir yanlış sayılmaz, zira Paşa eserini o kadar erken bir dönemde yazmıştır ki İşkodra Kalesi ve etrafındaki muharebelerin resmî askerî tarih yayınlarınca tasnifi ve tahlili söz konusu olmadığından böyle bir kavram karmaşası olağandır. Aralarında bu denli zaman bulunan iki muharebeyi aynı muharebe şeklinde ele almasının bir diğer nedeni de Müsellim Köy Muharebesi ve Şubat ayı başındaki Bardanyolt Muharebesi’nin aynı bölgede cereyan etmiş olmasıdır. Dolayısıyla Paşa’nın bu aktarımını temelsiz olarak görmemek gerekir.

Fahri Paşa her muharebe anlatısında yaptığı gibi burada da başlığın hemen altına muharebenin tarihini Rumi takvime göre (16,17,18 Teşrîn-i Evvel 1328) yazmıştır. Miladi karşılığı 29,30,31 Ekim 1912 olan bu ibareyi takiben manzume başlamaktadır. Paşa, düşmanın Kır Nehri’ni geçerek İşkodra’yı kuşatmak için (Bardanyolt mevkine) saldırdığını belirterek Müsellim Köy Müslümanlarının genç-yaşlı demeden savaştıklarını belirtmiş, “Ġāzīlerimiz” olarak andığı Osmanlı askerlerinin cesaretini övmüştür. Buna karşın şu mısralarla düşmanın sayısının çokluğu nedeniyle geri çekilmek zorunda kaldıklarını bildirir:

“Faḳaṭ ḳılletinden

Ḫaṣmıŋda ziyāde keṯretinden

Terk eyledi mevḳiᶜ-i cihādı.”[101]

Bu arada Bostribalılar olarak andığı bölge halkını, cesaretleri ve düşmana karşı mukavemete destekleri nedeniyle övmektedir. Bu suretle herkesin onlar gibi olması

[100] **Age,** 17.
[101] **Age,** 22.

durumunda askerlerin hiç yorulmayacağını, günaşırı vurulmayacaklarını bildirmektedir. İlerleyen mısralarda yine bu insanları öven Fahri Paşa, düşman tazyiki nedeniyle halkın köyü ve mevzilerini terk etmek zorunda kalıp inleyerek İşkodra'nın içlerine çekildiğini yazar. Fahri Paşa'nın, Bostribalıları methettiği bir bölüm şu şekildedir:

"Bostribalılar.. Siz bu adı..

Ḥürmet ile dāᵓim eyleyiŋ yād

Ḥep vaṭan ile etdiler şād ..

Peyġamber.. Hem öyle ᶜālī

İnsanları var ki hep ahālī

ᶜAyniyle cihāda gitmiş olsa

İbrāz-ı ḥamiyyet etmiş olsa

ᶜAskerlerimiz yorulmazdı..

Her gün her gün vurulmazdı.

Mevcūd eder idi kifāyet.

Günden güne düşmez idi ḳuvvet

Bostribālılar.. Bu Müslümānlar

Meşhūr ve şecīᶜ bu ḳahramānlar

Vurdular. Vuruldular demādem

ᵓÖldürdü, ve ᶜöldüler ḥaram.

ᶜAsker gibi etdilerdi ġayret

Terk eylediler köyü nihāyet.

Göründi uzaḳdan bu hāli

Bir levha ki levhaᵓ-i muᶜāllī!

Evlād ü ᶜıyāl berāberinde

Sevdā-i vaṭan serlerinde.

İşḳodra'ya döndüler nālān

Bir ḳısmı bizimle şimdi pūyān."[102]

Fahri Paşa burada savaş anlatısına bir ara vererek, Bostriba Bayraktarı Âdem Hacı'nın Derviş Tepe'de gezinirken düşman güllesiyle bir bacağını kaybeden küçük kızından ve bunun ardından da yaralı bir Osmanlı askerinin son nefesini verişi esnasında şahit olduklarından teessürle söz edip bu şehit asker için kısa bir mersiye yazar. Cephenin ve çatışmaların ortasında onca ölüm ve yaralanma görmesine karşın muharebeden neredeyse bir yıl sonra yazdığı manzum anılarında, Fahri Paşa'nın bu iki hadiseyi savaş ve çatışma anlatısının tam ortasında vermesi onun sözü edilen olaylardan ne derece etkilendiğini göstermektedir. Fahri Paşa mersiyenin ardından tekrar savaşa ve çatışmalara odaklanarak muharebenin son durumu hakkında şöyle bilgi verir:

"İlk ḳıtᶜalarıyla ḫaṣm-ı nāpāk

İlk ṣırtları etmiş idi işġāl..

Ḳurşunlarımız uçuşdu derḥāl..

Ertesi gün taᶜarruż emri

Heyecāna getirmiş idi şehri.."[103]

Bu mısralardan anlaşıldığı kadarıyla şehri kuşatmak isteyen Karadağ kuvvetleri bazı mevzileri ele geçirince bunların geri alınması kararlaştırılmıştır. Fahri Paşa mevzilerin kaybedilişine değinmeden, bu kez geri alınış sürecini işlemeye başlar. Burada da hasım kuvvetlerin komutanı olarak Nikoliç[104] isminde birinden bahsetmektedir. Söz konusu kişi Karadağ 3. Piyade Tümeni Komutanı Tuğgeneral Milutin Nikolić'tir. Devamında Paşa, konuya dair TSK resmî askerî tarih cildinde dahi olmayan bir bilgi[105] vererek düşmanın mevcudunu vermektedir: Dokuz piyade taburu ve bir topçu bataryası.[106] Osmanlı tarafında ise beş piyade taburu, bir mitralyöz (ağır makinalı tüfek) ve bir top olduğunu yazarak çoğunluğunun gönüllülerden oluştuğunu belirttiği Devol Redif Taburunu över.

[102] **Age,** 22, 23.
[103] **Age,** 25
[104] **Age,** 27
[105] Fehmi Özatalay, **age,** 98-109. Söz konusu kısımda bu muharebe anlatılmakta fakat düşmanın mevcudu zikredilmemektedir.
[106] Mehmed Fahri, **age,** 27.

Fahri Paşa burada kadrajı cephedeki askerlerden Hasan Rıza Paşa'ya çevirir. Rıza Paşa'nın aldığı tedbirlerle ve cephede (Pusu Tepe) bulunup muharebeyi sevk ve idare etmek suretiyle düşmanı püskürttüğünü ve bu davranışının zaferdeki payına vurgu yapar. Bu sırada Hasan Rıza Paşa tarafından sık sık cepheye davet edildiğini, bu davetlerden birine icabet ettiğini belirterek, Hasan Rıza Paşa tarafından alınmış tedbirleri şöyle tasvir eder:

"Merḥūm ne çāreler bulmuş?!

Ṭoprak ve ṭaşlar ᵓoyulmuş

Ḳum ṭorbaları bütün ḳonulmuş

Her yer ḳalᵉa olmuş..

Sivri süngü nişāncı ḳanlı

Ṭaşlı baraḳalar tepeler o şānlı

Yerlerde, siperlerde teftīş

Etdi.. Baŋa da ederdi der-pīş.

Bir ḫayli muṭālᵉat-ı rengīn..

Żābitlere bā-kemāl temkīn

Lāzım emirleri verdi..

Noḳṣān olanı bildirdi.."[107]

Hasan Rıza Paşa'nın olağan seviyedeki bu tedbirleri karşısında Fahri Paşa'nın şaşırması onun üst düzey bir subay ve hatta paşa olması hasebiyle ilginç gelebilir. Fakat kendisinin uzun yıllar kıtada görev yapmamış gayr-i muharip bir subay olduğu düşünüldüğünde bu şaşkınlığın nedeni daha iyi anlaşılabilir. Öte yandan manzum olmasıyla öne çıkan böylesi bir edebî anlatıda bu tür bilgilerin verilmiş olması dikkat çekici ve emsali az bir tercihtir. Hasan Rıza Paşa'nın aldığı tedbirler ise düşmanın taarruzunu kesip, savunulan noktaların elde kalmasına yardımcı olacak birtakım önlemlerdir. Bunlar kısaca mevzi kazmak, kum torbaları ile mevzileri tahkim etmek, kayaları oyarak silahlar için uygun atış pozisyonları sağlamak olarak sıralanabilir.[108]

[107] **Age,** 28.
[108] **Age,** 28.

Fahri Paşa manzumeye burada yeni bent ile devam etmektedir; bu kez komuta yerinden ayrılıp doğrudan avcı hattına girerek orayı kısaca tasvir etmek suretiyle savaş atmosferini kanıksadığını belirtir.

"Efrād siperlere ṣoḳulmuş..

Āh yavrucaḳlar beŋzi ṣolmuş..

Aldı tüfengi nişān almış..

Ḳarşı tepede ḫaşma dalmış..

Ḳurşunlar üstümüzde perrān..

Evvel pek ḳorḳuyor insan..

Ṣoŋra ekliyor bir tevekkül

Ḳurşun ötüyor ṣanki bülbül!"[109]

Yukarıdaki dizelerden anlaşıldığı kadarıyla Fahri Paşa rütbesinin ve makamının doğal sonucu olarak o güne değin avcı hattında bulunmamıştır. Hatta başının üstünden kurşunlar geçtiğinde orayı terk etmeyi teklif etmiş, durum karşısında Hasan Rıza Paşa gülmüştür. Bununla birlikte tüm bu dizelerde çatışma, savaş atmosferi ve askerî vaziyeti anlatılırken bir yandan da Hasan Rıza Paşa ve onun vasıfları övülmektedir. Nitekim Hasan Rıza Paşa meselesi, eserin içinde daha sonra müstakil bir başlık altında incelenmiştir[110] Öte yandan Fahri Paşa'nın sık sık Hasan Rıza Paşa'nın yanında bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim böylesi anlardan birinde Hasan Rıza Paşa onu Bardanyolt'taki cephe hattına çağırıp bir askerden aldığı Mavzer marka piyade tüfeğini Fahri Paşa'ya verip ateş etmesini ister. Fahri Paşa ise öncesinde bunu kabul etmese de sonrasında kabul edip tüfekle iki el ateş eder. Bunun üzerine Hasan Rıza Paşa şu sözleri söyleyerek sevincini dile getirmiştir:

"Ser-ṭabībim tam ᶜasker oldu.

Atdı.. Dağlılar vuruldu."

Bu anlatının devamında Hasan Rıza Paşa'nın kaybından duyduğu üzüntüyü yineleyen Fahri Paşa, düşmanın eline geçen tepenin süngü hücumuyla geri alındığını ve akabinde sancağın tekrar oraya dikildiğini aktarmıştır.

[109] **Age,** 28.
[110] **Age,** 56.

Fahri Paşa manzumeyi burada "-" işaretiyle bitirerek, tepeden temizlenen düşman piyadesine karşı yapılan kısa bir takip harekâtından bahsetmektedir. Bu sırada da kaçan düşmana "aman vermeyen" Hilmi isimli bir (keskin) nişancının şehadetinden söz ederek onun için kısa bir mersiye kaleme alır. Mersiye bitince savaş ve muharebe anlatıları tekrar başlamaktadır. Paşa'nın anlattığına göre bir manga (10 kişi) asker, başlarında bir onbaşı ile Sivri Tepe'ye keşfe çıkmışlar ve pusuya düşerek şehit olmuşlardır. Paşa, bu durumdan da çok etkilendiğinden olsa gerek anlatının devamında bunlara bir mersiye yazmıştır.

Mersiyenin bitmesine müteakip bu kez Müstakil İşkodra Fırkası Kumandanlık Yaveri olan Mülazım-ı Evvel Celal Efendi'nin Bardanyolt yakınlarındaki Zeytinlik mıntıkasında bacağından yaralanıp bölüğe geri çekildiğini, ancak bu sırada bölgeye gelen Karadağlılar tarafından subaya feci bir şekilde işkence edildiğini şu şekilde tasvir etmiştir:

"Vahşet!

Mecrūḥumuzuŋ cān(a)varlar

Burnuyla ḳulaḳlarını keserler

Hem çizmelerini alub giyerler

Hem de dudaḳlarını yerler.

Bī-enf ü üzn ü leb celāliŋ

Bir böyle denāʾetiŋ.. Bu ḥāliŋ

Taṣvīrine bu ḳadar iḳtidārım."[111]

Bu anlatıdaki insanlık dışı eylemin bir benzeri de aslında 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında meydana gelmiş hatta döneme ait gravürlerde Ruslara esir düştükten sonra ağızları ve burunları kesilmiş Osmanlı askerlerinin tasviri yer almıştı.[112] Ancak burada farklı olarak "dudakların yenmesi" eyleminden bahsediliyor ki bu pek rastlanılan bir fiil değildi. *Karagöz* gazetesi 17 Teşrîn-i Evvel 1328 (Miladi 30 Ekim 1912) günü çıkan sayısında Karadağlıların bu eyleminin kurbanı olan bir askerin fotoğraflarını[113] birinci sayfadan yayımlayınca mesele İstanbul'da da duyulmuştur.[114]

[111] **Age,** 35.
[112] Bkz. Ek.8
[113] Bkz. Ek.8.1
[114] "**Karagöz.** 17 Teşrîn-i Evvel 1328, 1.

Bunun yanı sıra askerlerin çizmelerinin çalınmasından da bahsediliyor. Bu durum ise akıllara Karadağ piyadesinin yeterince ve/ya kaliteli teçhiz edilmediği için bu yola meylettiği fikrini getirmektedir.

Fahri Paşa bu meselenin devamındaki 6 mısralık bölümde, Topçu Mülazım Tevfik olduğunu belirttiği bir subayın Setler Bölgesi'nde (Kır Nehri ve Ova Bölgesi arasındaki mıntıkada) şehit olduğunu yazmıştır.

Muharebenin ertesi günü diye başlayan yeni manzume ile anlatı başka bir bölümle muharebeyi tasvire devam eder. Fahri Paşa şafak sökerken askerlerin dağlarda hazır olduğunu, ağır makineli tüfekler ve seri dağ toplarının Bayrak Tepe'deki avcı hattına yerleştirildiğini yazar. Nitekim yine aktardığına göre yaylım ateşi başlayınca hasım kuvvetler hatlarını boşaltarak kaçmışlardır. Kaçan kuvvetlere karşı girişilen takip harekâtı da başarıyla sonuçlanmış ve vadiye kaçan hasım kuvvetler -anlatıya göre- yok edilmiştir. Bu fasıldan sonra şehit subaylar için mersiye yazılmıştır.

3.5. Kakarik Muharebesi

23 Teşrîn-i Evvel (Miladi 5 Kasım 1912) alt başlığı ile başlayan Kakarik Muharebesi anlatısı, Şingin-İşkodra yolunun Karadağlılarca işgali nedeniyle Hasan Rıza Paşa'nın emriyle yapılan bir harekât olduğu bilgisi ile devam etmektedir. Anlatıya göre Osmanlı kuvvetleri Boyana Nehri'ni geçip zikredilen mıntıkadaki hasım kuvvetleri geri çekilmeye zorlamıştır. Fahri Paşa bu kısmın ardından, mütevazı bir şekilde zafer kutlamaları yapan askerleri tasvir etmektedir.

Muharebeden sonra bir grup asker geri dönüş yolundayken havanın kararmasıyla yolda kalınca Fahri Paşa Fırka Başhekimi olması hasebiyle elindeki sahra hastanesini, hastanenin birinci hekimi Tabip Binbaşı Cemal Bey kumandasında bölgeye göndermiştir. Paşa'nın bu eyleminden, söz konusu askerlerden bir kısmının yaralı olduğu da anlaşılmaktadır.

Tabip Binbaşı Cemal Bey'in yukarıda sözü edilen sahra hastanesi, sabah saatlerinde İşkodra ile Selimiye arasındaki "Barbiloş" mıntıkasında İşkodra Jandarma Alay Komutanı Fehmi Bey'in kuvvetleriyle birleşerek yola devam etmiştir. Fahri Paşa'nın dediğine göre burada gaye, Selimiye civarında bulunan Göklü'deki asi Malisörlere doğru gidip düşmana fırsat vermemektir. Bu ifadenin devamında Kakarik Ovası ve oradan yapılması gereken geçişin zorluğu şu şekilde tasvir edilmektedir:

"Bir ova vardı ki beşik örtüsi

Şekliŋe beŋzer.. Bataḳlıḳ yāni

Daġ ise yüksek. Bataḳıŋ köprüsi

Kirli yosunlar.. Komaz insānı

Geçmege daġdan yaŋa.. Yoḳ bir ümīd

Geçmek için.. Sāde ikidir geçid

Bir geçidi Göklü'nüŋ üstündedir

Digeri de "Yuşi" yaḳınındadır."[115]

Bu dizelerin devamında Fahri Paşa, Miralay Cemal Bey komutasında yapılan harekât esnasında Yuşi'den Osmanlı askerlerinin geçtiğini ancak Osmanlı topçusu tarafından bu askerlerin düşman sanılarak bombardımana tutulduğu anlatılmıştır. Bu sırada rütbesinin mülazım olduğu diğer kaynaklardan[116] tespit edilen Kemal Efendi'nin Osmanlı topçusunun dost ateşi esnasında sağ elini kaybetmesinden bahsedilmektedir. Bu hadiselerde 6 şehit verilmiş ve 5'i subay olmak üzere 40 yaralı askerin hastaneye geldiğini belirten Paşa, yine de bir tabur askerin hedef bölgenin işgali için geceyi Göklü köyünde geçirdiklerini, ancak ertesi gün sorumluluk sahalarını da kollayarak hedef mevkiye tırmanarak ele geçirdiklerini yazar. Bu noktanın kazancından duyulan mutluluğun tasvirinin yanı sıra o mevkiye yerleşen Osmanlı topçusunun tacizi nedeniyle düşmanın ovayı büyük oranda terk ettiğini belirtilir.

Fahri Paşa devamında bu bölgeye asker takviyesine devam edildiğini, Elbasan Taburunun büyük bir azimle mücadele ettiğini yazıp, karanlık çöktüğünde Osmanlı askerlerinin oldukları yerden kıpırdamadığını ve bu nedenle ovada kalan son düşman unsurlarının sabah olduğunda artık sırtlarında tutunamadığını niteler. Düşmanın bu bozgun şeklindeki kaçışının ani ve çok hızlı olduğunu örneklemek isteyen Paşa, "İvo Coroviç" isminde bir generalin çadırını bırakarak kaçtığını ve generalin çok utandığını yazar. Eserde hakkında detaylı bilgi bulunmayan bu kişi aslında Karadağlıların Çetine Tümen Komutanı General İvo Göroviç'tir.[117] Göroviç'in bu utanması karşısında Hasan Rıza Paşa, "Çadır bendedir" diyerek çadırı iade etmiştir. Fahri Paşa'nın

[115] **Age,** 41-42.
[116] Gizem Kaytan, **age**, 149.
[117] Fehmi Özatalay, **age,** 116.

anlattığına göre İşkodra müdafileri bu duruma çok gülmüşlerdir.[118] Bu örnek üzerinden hasım kuvvetlerin Kakarik mıntıkasından çekildikleri vurgulanarak muharebeyi Osmanlı tarafının kazandığı belirtilmiştir. Kakarik Muharebesi'ne dair Fahri Paşa'nın son sözleri ise her iki tarafın verdiği kayıpların büyüklüğü ile Osmanlı askerlerinin kaybından duyduğu üzüntüye dairdir.

3.6. Zadrima Muharebesi

3, 4, 5 Kânun-ı Evvel 1328 (Miladi 16, 17, 18 Aralık) alt başlığıyla başlayan Zadrima Muharebesi anlatısının temelinde bir tesadüf muharebesi yatmaktadır. Nitekim şehirde erzak çok azaldığı için mürettep kuvvetlerden oluşan bir birlik etraftan erzak toplamak için kale dışına çıkmışlardı. Eserinde Fahri Paşa da bunu teyit edip devamında Sırp kuvvetleri ile erzak aramaya çıkan Osmanlı kuvvetlerinin bir tesadüf muharebesine giriştiklerini yazar. Anlatıya göre kaledekiler bunu haber alınca Miralay Cemal Bey komutasında iki buçuk tabur büyüklüğünde bir birlik tesis edilmiş ve tesadüf muharebesinin gerçekleştiği Zadrima bölgesine gönderilmiştir. Cemal Bey bölgeye varıp muharebeye iştirak edince düşmanın tazyiki önce azalmış daha sonra hasım Sırp kuvvetleri geri çekilmeye zorlanmıştır. Zaferi tasvir eden Fahri Paşa, bundan sonra müfrezelerden bir askerin camiye gidip ezan okuyarak askerlerin namaz kıldığını, bu suretle askerlerin "lebbeyk"[119] dediğini yazar.

Bu sahnenin tasvirinden sonra muharebenin henüz tam olarak bitmediğini vurgularcasına anlatıya devam eden Fahri Paşa, bölgedeki Sırp kuvvetlerinin de temizlenmesi gerektiğinin düşünülmesi hasebiyle askerin tekrar savaşa tutuşacağını yazar. Yeni bir iç bölüme geçen Paşa, muharebenin vuku bulacağı bölgeyi anlatarak çetin bir bölge olduğunu ve buradaki sarp tepelere verilen Asım, İsmail ve Vehbi isimlerini zikreder. Neden bu isimlerin tepelere konduğunu ise kısaca şöyle açıklar:

"Mevḳiʿ-i ḥarbde o ṣırtlar ki var

Her biri bir isim iledir nāmdār

ʿĀṣım ve İsmāʿīl Tepeleri'ne

Vehbī Tepe'ye, her birine

[118] Mehmed Fahri, **age,** 45,46.
[119] "Buyurun efendim." anlamındaki Arapça deyiş. Hac ve umre esnasında hacıların sıkça söylediği bir duanın da ilk sözleridir.

Böyle bir nām-ı şehīr intisāb

Etdi ve anlarda şeref iktisāb

Eylediler.. Çünki bu ḥarb-i āzmā

Żābiṭimiz.. Her biri şir-i ġazā

Ṣırblara ḳuvvetli toḳat atdılar."[120]

Bu anlatıdan sonra Fahri Paşa söz konusu isimlerin sahibi olan subayların kahramanlıklarını övüp bir mersiye yazmıştır. Bundan sonra muharebenin sonucu üzerinde durulmuştur. Anlatıya göre Osmanlı'nın 30 şehidi ve 95 yaralısı vardı (bu yaralılardan ikisi subaydır). Sırpların kaybının ise çok daha büyük olduğu, pek çok Sırp'ın esir düştüğü ve nice ganimet ele geçirildiği nitelenmiştir. Osmanlı askerlerinin Sırpları yenmeleriyle birlikte Sırpların kalbini yakan bir ateş olduğunu niteleyen Paşa, bunu "Ḥavf mine'l-Türk"[121] olarak tanımlar.[122] Fahri Paşa sonraki alt bölümde "Sen Nikola Yortusu" olarak andığı tarihte (6 Aralık) yeni bir taarruz beklerlerken ateşkes meydana geldiğini (3 Aralık 1912 Çatalca Mütarekesi) ve bu haber karşısında çok mutlu olduklarını dile getirmektedir

3.7. Son Bardanyolt Muharebesi

Fahri Paşa'nın savaş anlatıları içerisinde ilk bakışta anlaşılması en güç olan anlatı budur. Fakat bu güçlük, anlatıdaki dilin sanatlı kullanımı veya olay akışının doğrusal olmamasından değil, Fahri Paşa'nın "Son Bardanyolt Muharebesi" başlığı ve onun altına yazdığı 25, 26, 27 Kânun-ı Evvel (Miladi 7,8,9 Ocak 1913) tarihinde yatmaktadır. Zira bahsedilen tarihte İşkodra Müstahkem Mevki ve etrafında herhangi bir muharebe cereyan etmemiştir. Öte yandan Genelkurmayın resmî harp tarihinde[123] de "Son Bardanyolt Muharebesi" diye bir kullanım ve/ya adlandırma söz konusu değildir. Hatırlanacağı üzere Fahri Paşa daha önce Müsellim Köy Muharebesi'nın yanı sıra aynı muharebe için bir de "Bardanyolt Muḥārebesi" ismini kullanmıştı. Bu meseleden hareketle Paşa'nın Son Bardanyolt Muharebesi'nden kastının başka bir muharebe olması muhtemeldir. Nitekim bu anlatıdan sonra "*(Traboş)"* başlığı altında Traboş Muharebeleri'ni anlatması, söz konusu muharebenin Çatalca Ateşkesi ile

[120] **Age,** 50.
[121] "Türk korkusu" anlamındaki Arapça söz.
[122] **Age,** 55.
[123] Fehmi Özatalay, **age.**

Traboş Muharebesi arasında vuku bulduğunu göstermektedir. Bu tarife uyan ancak bir muharebe vardır, o da Paşa'nın beyanının aksine 7,8,9 Ocak'ta değil 7 Şubat'ta meydana gelen "Bardanyolt Muharebesi"dir.

Fahri Paşa'nın gerek muharebe adını gerekse de tarihini bu şekilde vermiş olması ilk başta hata olarak algılanabilir; ancak, aslında bu bir hata değil, bakış açısıdır. Nitekim Paşa'nın adlandırmasına yakın olarak Genelkurmay Başkanlığı da bir resmî yayınında "İkinci Bardanyolt Muharebesi" adını kullanır.[124] Zira o bölgede farklı tarihlerde iki ayrı muharebe meydana gelmiştir. Buna karşın farkları ortaya koyan belirgin bir adlandırma yapılmış değildir. Yani savaşın tarihi daha yazılmadığı ve Fahri Paşa'nın bu eserinin İşkodra Muharebe ve Muhasarası'na dair ilk eser olduğu göz önüne alındığında Paşa, Hasan Rıza Paşa'nın kaybından sonra İşkodra'ya karşı başlayan düşman bombardımanını Bardanyolt Muharebesi'nin başlangıcı kabul etmiş olmalıdır. Tabiî işbu sav doğruysa Paşa'nın 7, 8, 9 Ocak'tan başlamak suretiyle muharebeyi daha uzun bir zaman dilimine aldığı düşünülebilir.

Fahri Paşa, anlatının başında 3 gün süren şiddetli bir bombardımandan söz etmektedir. Bu, taarruz öncesi hasım kuvvetlerin yaptığı bir yıpratma atışıdır. Amaç, düşmanın istihkâmlarını, korunaklı mevzilerini imhaya çalışmaktır. Bu bombardıman tasvirinden anlaşılan o ki Fahri Paşa bombardımandan oldukça etkilenmiştir. Öte yandan anlatının ilk bölümünde ve daha ileriki kısımlarında[125] Sivri Tepe çatışmalarına dair yapılan muharebe tasviri ve askerlerin muharebe içindeki durumunu aşağıdaki kesitte olduğu gibi son derece ayrıntılı ve canlı betimlemelerle sunmaktadır:

"Birbiri ardınca ve birden gelen

Parçalayan, ᶜaskeri maḥv eyleyen

Güllelerden mütemādī düşen

Mevt-i fecīᶜden, yürekler ᵓezen

Aṭlas küreden olaraḳ nevḥa-zen

Hıçḳıraraḳ aġladı.. Hem zīr-ḥāk

ve volḳānını ṣaçdı olub sīne-çāk..

[124] Hamdi Ertuna, **age,**102.
[125] Mehmed Fahri, **age,** 71.

Āh! Nice cān eyledi ṭoplar helāk!

Āh! Ne ḳadar ᶜaskerimiz ḫūn-ı pāk

Dogdı o gün şevḳ-i şehāḏet ile,

Pek çoġı uġraşdı şecāᶜat ile..”[126]

(..)

“Ateş ṣaçardı tekmīl havanlar,

Ḳalmış siperde nice civanlar.

Mevt-i faciᶜa olmuşdı maḥkūm.

Uġrāşdı durdu yüzlerce maᶜṣūm!

Paṭlar atardı mermi havaya

Güyā şehīdi yollar semāya

Ṣoŋra havadan arża düşerler,

Naᶜş-ı mübārek doldı siperler! [1]

Ḳollar.. Bacaklar.. Bir yanda perrān

Bir yanda gövde, başlar, dī-rīzān!

Sivri Tepe’miz düşmāna gitdi.”[127]

Fahri Paşa, anlatının ikinci kısmına başlarken, yirmi birinci güne geldiklerinde çoktandır bombardıman olmadığını ifade etmiştir. Anlatı, 7 Ocak 1913’te başladığına göre 21. gün de 28 Ocak tarihidir. Devamında, saat üç olduğunda Bardanyolt mevzilerine topçu atışlarının başladığı ve elde kalan son tepeye bu bombardımanın lav gibi aktığı ifade edilmektedir. Öte yandan Fahri Paşa burada yanılmaktadır, zira bahsettiği tarihte elde son bir tepe kalmamıştır. Burada ya Fahri Paşa’nın tarih hesabı yanlıştır ya da o tarihte elde son bir tepe kaldığı şeklinde meseleyi yanlış hatırlamıştır.

Bir sonraki bentte Matruş Tepe’ye yapılan düşman baskısı nedeniyle 50’ye yakın esir verilerek tepenin terk edilmesinden, bu 50 askerin akıbetinin meçhul olduğundan ve 53. Alayın 5. Taburunun üç saat kahramanca savaştığından bahsedilmektedir. Bu

[126] Mehmed Fahri **age,** 63,64.
[127] **Age,** 71.

anlatı da bir önceki gibi problemlidir, zira Genelkurmay kayıtlarında[128] 53. Alayın 3 taburu (1,2,3 numaralı) olduğu yazılmaktadır. Öte yandan Matruş Tepe 7 Şubat'ta elden çıkmıştır. Fahri Paşa, sanki 28 Ocak veya en azından buna çok yakın bir tarihte bu olay meydana gelmiş gibi yazmaktadır.

Anlatının sonraki bendinde Erkân-ı Harb Yüzbaşısı Asım Bey'in da yine bu tepede şehit düştüğü yazılmaktadır, ancak Asım Bey'in şehadeti Matruş Tepe değil Nişancı Tepe'de 9 Şubat'ta kaydedilmiştir.[129] Bu yanlışlık, Fahri Paşa'nın anlatılarındaki hatalar zincirinin önemli bir halkasını oluşturmuştur. Fahri Paşa'nın anlatılarındaki bu maddi hatalar onun anlatısının sosyal, bireysel ve duygusal yönüne menfi bir etkide bulunmasa da iki noktayı sorgulamayı teşvik etmesi açısından önemlidir. İlki acaba resmî askerî tarih anlatısında bir hata olup olmayacağı, ikincisi ise Fahri Paşa'nın bu "yanlış hatırlama" durumlarının bir travmanın sonucu olup olmayacağıdır. Nitekim hemen öncesinde meydana gelen bir hadiseyi berrak bir şekilde anlatırken sonrasındaki bir hadiseyi anlatırken hataya düşmesini yalnızca "yaşlılık" olgusuna bağlamak hatalı çıkarımlar yapmaya neden olabilir.

Bu anlatıyı Asım Bey Mersiyesi takip etmekle beraber hemen sonrasında muharebeyi tekrar odağa alan Fahri Paşa, bu kez Süngü Tepe'ye saldıran düşman piyadesinin tel örgüleri kesip mitralyözlerin koruma ateşiyle tepeye tırmanmasını ve netice itibarıyla meydana gelen vahşet dolu kanlı manzarayı şu şekilde tasvir etmiştir:

"Örgüleri cümlesini ḳıtaᶜ edüb
Mitralyözler sürᶜat ile işleyüb
Etdi ḥimāye.. İleri vardılar
Zorladılar, siperleri ṣardılar
Şöyle ki eŋ ṣoŋ içeri girdiler
Muḳaddes ḫāᵓinlerine erdiler..
İşte aṣıl ḳanlı cüdālık yeri..
Lerzīş ruḥ.. Ḳabr ü suāliŋ yeri
Yumbarlak, ḳurşun ile ṭaşlarıŋ

[128] Hamdi Ertuna, **age,** 63.
[129] Fehmi Özatalay, **age**, 172-175.

Dökdügi ḳanlar.. Ḳırılan başlarıŋ

Mātemine ṭopları teşrik eden

Yaş yerine ḳan döken, hem ᵓöldiren.

Böyle ḳıyāmet ki maḥāldir beyān,

Ḥarb nerede vār ise ᶜölümdür ᶜayān..[130]

Bu anlatıdan Paşa'nın muharebeyi yakınlarda bir yerlerden izlediğini anlamak mümkündür. Nitekim Fahri Paşa devamındaki bentte her iki tarafın da çok ciddi bir şekilde savaştıklarını yazmakta ve karanlık çöktüğünde Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmeye mecbur kaldığını bildirmektedir. Bu kısa bentten sonra yeni bir bentte Paşa, gece yürüyüşü ile 3 tabur Osmanlı askerinin tekrar Süngü Tepe'ye geldiğini, sardığını ve muharebeye tutuşarak tepeyi geri aldığını nitelemektedir.

Paşa'nın tüm bu anlatıları kendisi belirtmese de 7 ve 8 Şubat'ta meydana gelmiştir. Bu tarihe, Matruş Tepe Muharebesi de dâhildir. Fahri Paşa dipnot olarak: *23. Nişancıdan 2 bölük* ve *20. Alay 3. Tb.dan 1 bölük*[131] bilgisini verir, ama bu iki birliğin Süngü Tepe'yi terk eden mi yoksa geri alan birlikler mi olduğu yazılmamıştır. Öte yandan tepeyi terk eden ve ele geçiren birlikler arasında her iki birliğin de ismi yoktur.

Yeni bir bentle anlatıya devam eden Paşa, bu kez Nişancı Tepe'nin kaybını tasvir etmektedir. Bu tasviri ertesi gün üç bölük ile tepenin tekrar alınması takip etmektedir. Fahri Paşa, Bardanyolt Muharebesinin (7-8-9 Şubat) önemli çatışmalarını ele alırcasına devam eden anlatıda bu kez Sivri Tepe'de meydana gelen çatışmayı ele almaktadır. Sivri Tepe'deki çatışmaları kıyamete benzeterek oldukça başarılı bir cephe ve muharebe betimlemesi yapmıştır. Bu kanlı muharebede de 260 askerden 210'unun savaş dışı kaldığı bilgisi de yine Fahri Paşa'nın mısralarında yer bulmaktadır. Bu anlatı, savaşın tasvirinin yanı sıra muharebelerin safhalarını da içerdiği için burada anlatının detaylarına inmekte fayda vardır.

Fahri Paşa, oldukça kanlı geçen muharebenin ilerleyen safhalarında Sivri Tepe'nin düştüğünü, buna karşın geri çekilen Osmanlı kuvvetlerinin, hasım kuvvetler oldukça yıprandığı için takip edilemediğini yazmaktadır. Devamında Osmanlı

[130] Mehmed Fahri, **Age**, 68.
[131] Mehmed Fahri **age,** 69.

kuvvetlerinin bu kaybın karşısında çeşitli noktalarından Sivri Tepe'yi top atışlarıyla oldukça tahrip ettiği yazılıdır. Bu noktada hasım kuvvetlerin 24 tabur büyüklüğünde bir kuvveti olduğu, buna karşın Osmanlı tarafında 1500 asker bulunduğu da ifade edilmektedir. Devamında Sırpların da karşı ateş açtığı bilgisi dikkat çekmektedir ki bu, tarihi kayıtlarla da örtüşmektedir. Bununla beraber Osmanlı'nın kayıpları da çok yüksek olup, 10 subay ve 300 er/astsubayın şehit olduğu bilgisi yine Fahri Paşa'nın anlatısında yer almaktadır. Metnin hemen hemen tamamında görüldüğü üzere bu muharebenin sonunda da şehit subayların isimleri ve görevli oldukları birlikler dipnotta verilmiştir.

Bu noktadan sonra Fahri Paşa, İşkodra'nın askerî başhekimi olarak yaşanan bu kanlı muharebeden sonra akşama doğru yaralıların geldiğini, ağır yaralılarla beraber çokça da hafif yaralı halde geldiğini yazarak kendi gözündeki ağır ve hafif yaralı kavramını açıklamıştır. Bunu söylerken birkaç kez yaralanmasına rağmen yine de cepheye geri dönen askerlerden bahsederek Türk askerinin sebat içinde hiç şikâyet etmeden savaşmasından söz etmektedir. Söz konusu "Son Bardanyolt Muharebesi" başlıklı kısım? bu anlatı ile sona ermektedir. Bu minvalde Fahri Paşa'nın "Türk askeri" algısını içeren mısraları aşağıdaki gibidir:

"Hīç gördüŋüz mi siz başḳa yerde?

Vaḳt-i ḥażarda, vaḳt-i seferde

Bilmezdi ᶜasker aṣla yorulmaḳ;

Yaḫud çadırda yatmaḳ; ḳurulmaḳ!

Ḳışlasında eylerdi inşā

Bir böyle ḥāli etmek temāşā

İnsāna ġāyet ḥayret verdi;

Ḥassās ḳalbe riḳḳat verdi..

ᶜAynı zamanda dağlarda yatmaḳ,

Ṭoprаḳ ṭaşımaḳ, dāᵓim ṭaş atmaḳ,

Ṭaş ṭoprаḳ oymaḳ, aᶜmāḳa girmek;

Taḥkīm içün tel ᵓörgü çevirek..

ᶜAsileri tenkīle çalışmaḳ

Türk ḳavmine maḫṣūṣdur bu ḫaṣlet!

Millet yolunda bilmez o rāḥat..”[132]

(…)

“Yapdıġı işler.. Ḥayret-i fenādır;

Her ne sitāyiş etsem sezādır.

Allah rāżı olsun! Bu ᶜasker

Ḳurtardı ᵓerlik namus..

El-an millet uġrında ḫidmet..

Faḫr etmelidir bunlarla millet..

Lakin bilirler ehl-i baṣīret,

Var bir ḥaḳīḳat: Ṣāyān-ı diḳḳat!

ᵓAsker Rıżā’dan ders almış idi..

O gitmiş, ᵓasker gelmiş idi..

Ḥasan Rıżā merḥūmdan. ”[133]

3.8. Birdiça “Beltoya” Muharebesi

26, 27 Kânun-ı Sâni (Miladi 8,9 Şubat 1913) başlığı altında başlayan muharebe anlatısı, Birdiça[134] mıntıkasında saat gece üçte keşfe çıkan Sırp kuvvetlerine Osmanlı askerlerince otuz dakikalık şiddetli bir atışla karşılık verildiğini ifade edesiyle başlar. Fahri Paşa muharebe meydanını askerler adına bir düğün yerine benzeterek Sırpların perişan olduğunu, “Birdice onları boġdı, gebertdi..”[135] şeklinde niteler. İlginç bir şekilde Paşa, eserindeki onca ölüm ve kayba rağmen düşmana verdirilen zayiat için ilk ve son kez “geber-” fiilini kullanmıştır. Paşa’nın bu tercihini, önceki günlerde verilen kayıplar karşısında ortaya çıkan öfkesine bağlamak mümkündür. Bilindiği kadarıyla eser Fahri Paşa İşkodra’dayken günü gününe yazılmamıştır, ancak, harbin hemen akabinde yazılmakla birlikte Paşa’nın daha sonraları bu meseleyi hatırlaması, söz

[132] **Age,** 76
[133] **Age,** 77
[134] Kaynaklarda Birdiça kullanımı daha yaygın olduğu için bu çalışmada da kavram o şekilde zikredilecektir. Diğer kullanımlar: Birdiçe, Birdice, Birdica şeklindedir.
[135] **Age,** 78

konusu duygu-durum değişikliğine engel değildir. Buradan yeni bir bente geçen Paşa, ertesi güne atlamış; çatışmadan eser kalmadığını ve ortalığın son derece sakin olduğunu, ama ilerleyen saatlerde tekrar çatışmanın başladığını ve Sırpların hile girişimine karşın üstün gelenin kendileri olduğunu yazmıştır.

Yeni bir bentte bu kez Buşat'taki muharebeyi anlatmaya başlayan Fahri Paşa, 4 Sırp alayına karşı 4 taburla savunma yapan Osmanlı kuvvetlerinin direnmesinin çok zor olduğundan mukavemetin güçleştiğini, ancak bilhassa Debre Redif Taburunun dirayeti neticesinde Sırp kuvvetlerinin bertaraf edildiğini anlatır. Nitekim devamında Tabip Kolağası Niyazi Bey'in muharebe alanındaki ölü Sırp askerlerini saydığını ve bunların sayısının 1292 olduğunu, Birdiça'nın Sırplara mezar olduğunu, kalanların da pejmürde üniformalarıyla esir edildiğini yazarak bu muharebede Debre Redif Taburunun başarılarını över. Bu manzumenin geri kalan kısa bölümünde de muharebeye dair gözlemlerini anlatan Paşa, İşkodra'daki müdafilerin gayelerini şu beyitle açıklar:

"Ordumuzuŋ fikri ise dāᵓimā

Ḥarb ederek şehir ile batmaḳ idi.."[136]

Muhtemeldir ki İşkodra'daki Osmanlı garnizonunun böyle düşünmesinin temelinde kendilerine yardıma gelecek bir imdat ordusunun bulunmaması ve bu umutsuzluğu karşısında askerlik onuru ve düşmanlara olan nefreti yatmaktadır.

3.9. Traboş Muharebeleri

Fahri Paşa anlatısında, genelde rastlanan usulden farklı olarak başlıkta ne muharebe ifadesini kullanmış ne de başlığın altına muharebenin tarihini vermiştir. Üstelik başlığın kendisini de "(Ṭraboş)" şeklinde sanki satır aralarına sıkıştırılmış gibi yazmıştır. Nitekim Traboş başlığı altındaki ilk mısraya "lakin" diye başlayarak aslında önceki anlatının devamını getirmeye çalıştığını anlamak mümkündür. Şunu da belirtmek gerekir ki İşkodra'da I. Traboş Muharebesi (7-9 Ocak 1913) ve II. Traboş Muharebesi (31 Mart 1913) olmak üzere iki ayrı muharebe vardır. Ne var ki Fahri Paşa bunları "(Traboş)" başlığı altında toplamayı tercih etmiştir.

[136] **Age,** 83

Fahri Paşa, Traboş mıntıkasında meydana gelen faciaların kimselerce bilinmediğini, duyulmadığını ve bu nedenle kendisinin tasvir edeceğini söyleyerek söze başlar. Kahraman olarak gördüğü Osmanlı askerlerinin her defasında bombardımana tutulup uçup gelen kahredici nitelikteki, kızgın, cehennem gibi ve kıvılcım dolu mermilerin patlayıp taşları kıracak (kadar güçlü) olmasına ve siperlerin, korunaklı noktaların hiçbir işe yaramamasına rağmen yangın yerine dönen ne siper ne de askerin sağlam kalabildiği o atmosfere nasıl dayandığına hayret eder.

Bu anlatıdan sonra kısa bir manzume ile Fesat Dağı'nda askerlere su ve cephane dağıtan Müderris Elbasanlı Hasan Efendi'nin bombardıman sırasında şehit olduğu belirtir. Fahri Paşa her ne kadar bu olayın zamanını söylemese de Genelkurmay kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Hasan Efendi 31 Mart 1913'te bir top mermisiyle şehit düşmüştür.[137] Bir sonraki manzumede bu kez Karamış Redif Taburunda mülazım rütbesiyle görev yaparken şehit olan Abdurrahman Efendi'nin kahramanlığına karşın şehit olmasından bahsetmektedir. Hasan Efendi'de olduğu gibi Abdurrahman Bey için de şehadet tarihi vermeyen Paşa, anlaşılan o ki Traboş anlatısında kronolojik bir sıra izlememiştir, çünkü Mülazım Abdurrahman Efendi, Genelkurmay kayıtlarından görüldüğü kadarıyla 9 Şubat 1913'te Fesat Dağı'nda şehit düşmüştür.[138]

Fahri Paşa, 71 Alay'ın 3. Tabur Komutanı Kolağası Halid Bey'in, çadırındayken bir top mermisinin kendisine isabet etmesi sonucu vücudunun parçalanarak şehit olduğunu kayda alır. Halid Bey'in hemen ardından 70. Alay 2. Tabur 4. Bölükten Mülazım-ı Sani Hüsnü Efendi'nin mertçe savaşmasına karşın şehit olduğu Paşa tarafından bildirilmiştir. Müellif her ne kadar şehadet tarihlerini vermese de 31 Mart 1913 tarihli bir cephe yazışmasında Hüsnü Efendi'nin şehadetinden bahsedilirken Halid Bey'in ismine kayıtlarda rastlanamamıştır.[139] Sonraki kısımlarda 70. Alay 3. Taburdan Traboş Direnek Noktası Komutanı Yüzbaşı Rasim Bey'in bir top mermisiyle parçalanarak şehit olduğunu, Topçu Kumandanı Binbaşı Emin Bey'in ise yaralandığını daha sonra da yaralarından dolayı şehit olduğunu yazar. Her ne kadar Binbaşı Emin Bey'in kısa bir müddet yaralı kalıp sonra şehit olduğu izlenimi uyandırılan bir üslup tercih edilse de Emin Bey 29 Ocak'ta yaralanmış ve mart ayının sonunda şehit düşmüştür. Ayrıca Fahri Paşa'nın verdiği bilginin aksine Emin Bey'in

[137] Fehmi Özatalay, **age,** 196.
[138] https://www.msb.gov.tr/SehitBilgiKapisi/SehitListesi Abidin oğlu Abdurrahman [23.02.2024]
[139] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age,** 510.

sınıfı topçu değil ağır (kale) topçusudur.[140] Rasim Bey'in şehadet tarihi ise 9 Şubat 1913'tür.

Sonraki 6 mısralık kısa bentte İsmail Hakkı, Abdurrahman, Rüştü ve Mustafa adındaki subay olması muhtemel askerlerin ölümünden bahsedilirken bu kişilerin nasıl, nerede ve ne zaman şehit olduğu yazılmamıştır. Aslında bu ve daha önceki benzer örnekler Fahri Paşa'nın anılarının işlevselliğini zayıflatan noktalardandır. Harpte yaşadıklarının unutulmamasını asıl odak noktası alarak anılarını yazan Fahri Paşa'nın anlatısında bazı spesifik bilgilerin eksik ya da hatalı olması aslında anı türü metinlerde rastlanan durumlardandır. Zira belli ki asıl gayesi, spesifik tarihleri not etmekten ziyade, kendi algısı açısından iz bıraktığını düşündüğü olay ve kişilerin kayda geçirilmesi olmuştur. Elbette anlatıdaki boşlukların veya hatalı spesifik verilerin denetlenmesi tarih araştırmacısının görevidir.

Fahri Paşa'nın muharebe başlığı altındaki anlatılarının son kısmında Traboş mıntıkasında Osmanlı kuvvetlerinin direnmeye devam ettikleri, ancak açlık nedeniyle savaşamaz durumda oldukları için direnemeden askerleri (şehre) indirdiklerini yazar. Bahsettiği olay mart ayının sonunda şehre genel taarruza kalkan Karadağ kuvvetlerinin başarısız olması sonucu teslimiyet görüşmeleri esnasında vuku bulan bir hadisedir. Fakat Fahri Paşa'nın anlatımında tercih ettiği üslup gereği ne olayın tarihi ne de meselenin bundan ibaret mi olduğu anlaşılamamaktadır. Öyle ki sanki askerler açlık nedeniyle mevzilerden çekilmişler izlenimi uyanmaktadır:

"Heyhāt! Kendimiz nihāyet

Açlıga olub terke mecbūr

İndirdik ᶜaskeri.. Āh ne zor!

Ġālib bir ᶜaskere felāket!"[141]

Fahri Paşa'nın manzum anılarının muharebe bahsi altında tetkik edildiğinde en dikkat çeken unsurların başında Fahri Paşa'nın savaşın askerî niteliğinden çok insanî ve duygusal yönüne vurgu yaptığıdır. Bu, aslında onun savaşın "vahşet" yönünden ne derece etkilendiğini göstermektedir. Her ne kadar muharebelerin safhalarını anlatsa da

[140] İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu,** 3.bs. (Ankara: TTK, 2021): 52.
[141] Mehmed Fahri, **Age,** 90.

anlatı içinde öne çıkan gaye bu muharebeleri değil yapılan vahşetin ve yitip giden sivil ve askerlerin anlatılarak unutulmamasıdır.

4. MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ'NİN TAHLİLİ

Fahri Paşa'nın manzum anılarının pek çok niteliğinden birisi, onun İşkodra/Karadağ Cephesi'ne dair yegâne Türkçe askerî ben-anlatısı olmasıdır. Buna karşın diğer savaşlarda ve Balkan Harbi'nin diğer cephelerinde yazılmış benzerlerinden farklı olarak duygusal ve insanî yönü ağır basmaktadır. Dolayısıyla literatürde emsali az bir ben-anlatısıdır. Bu açıdan eseri yalnızca "muharebeler" ekseninde incelememek, arka planda cereyan eden ve eserde yer edinmiş diğer insanî ve duygusal durumlara ve olaylara da eğilmek gerekmektedir.

4.1. Mersiyeler ve Şehitlere Bakış

Eserin tam ismi olan "*İşkodra Muhâsarası, Muhârebat-ı Mühimme, Vekâyi'-i Fecî'a, Şehidlerimiz ve Mersiyeleri: Manzum İşkodra Tarih-i Harbi*" aslında eseri meydana getiren temel unsulardan ikisinin mersiyeler ve şehitler olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle mersiye kelimesinin neden seçildiğini düşünmekte fayda vardır.

TDK Güncel Sözlük'te mersiye kelimesi *ağıt* maddesine yönlendirilmekte ve *ağıt* da "Ölen bir kimsenin gençliğini, güzelliğini, iyiliklerini, değerlerini, arkada bıraktıklarının acılarını, büyük felaketlerin acılı etkilerini dile getiren söz veya okunan ezgi, yazılan yazı; deme, sagu, mersiye"[142] şeklinde tanımlanmaktadır. Oysa mersiye ve ağıt arasında terminolojik olarak çok ciddi bir fark vardır. Mersiyeler, eski (klasik) Türk edebiyatı geleneği içinde bir nazım türüdür. Ağıt ise halk edebiyatı geleneğinde gelişim gösteren bir nazım türüdür. Genellikle ağıtlar hece ölçüsü ve dörtlüklerle yazılırken mersiyeler aruz ölçüsü ve beyit/bent şeklinde yazılır. *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'nin de yer yer aruz vezni ve bentlerle yazıldığından hareketle Fahri Paşa'nın edebî anlayışının eski (klasik) şiirden beslendiği söylenebilir. Bununla beraber eserin *anjambman* tekniğiyle kaleme alınması dolayısıyla Servet-i Fünûn (1896-1901) akımının kısmen de olsa etkisinde kaldığı söylenebilir. Bu kısmen

[142] TDK Güncel Türkçe Sözlük, "Ağıt" maddesi. [31.01.2024]

etkilenme savının temelinde şiirdeki sade dil ve ele alınan konuların bireysel olmayışı yatmaktadır. Bu etkileniş düzeyini kısıtlı tutan sade dil ve toplumsal temaların *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'nde yer bulması, Fahri Paşa'nın edebî anlayışına en uygun geleneğin Millî Edebiyat (1911-1923) olduğunu göstermektedir.

Metinde çok sayıda "Mersiye" başlığı açılmıştır. Açılan bu başlıklar altında toplam 12 manzume bulunmaktadır.[143] Fakat bu 12 manzumenin dışında kalmasına rağmen içerik itibarıyla yukarıdaki tanıma uyan, yani mersiye niteliğinde şiirler de vardır.[144] Bu mersiyeler içerisinde Fahri Paşa'nın eski (klasik) edebiyattan etkilenişine dair çok açık bir bulgu vardır. Nitekim sayfa 74'te bulunan mersiye, Kerbela rediflidir. Bu tercih Türk edebiyatında geniş bir yayılım alanına sahip Kerbela Hadisesi'nin (Miladi 680) ve bu hadisenin oluşturduğu acıyla doğan Kerbela temalı eserler ve yapıtlardaki Kerbela telmihinin bir yansımasıdır. Şüphesiz Kerbela Hadisesi halk edebiyatına da yansımıştır, ancak bir "mersiye" başlığı altında bu tercihte bulunulması Fahri Paşa'nın hem poetikasını hem de beslendiği edebî kaynağı gösteren mühim bir ipucudur.

Mersiyeler içerik açısından incelendiğinde genellikle şehit subaylar için yazıldığı ilk bakışta dikkat çekecektir. Fahri Paşa, İşkodra'da bulunan hemen hemen tüm subayları tanıdığı için onları kaybetmenin vermiş olduğu acı, pek çoğunu tanımadığı neferlerin kaybına kıyasla onda daha derin izler bırakmış olmalıdır. Bu durumdan hareketle mersiyeleri şehit subaylar için yazmış olması daha anlaşılır bir hâl almıştır. Öte yandan, sayıları çok olmamakla birlikte neferler adına da mersiye kaleme almıştır. Fahri Paşa'nın eserinde şehit düşmüş subayları anarken muhakkak şehidin bağlı bulunduğu askerî birliği ve/ya görevini yazmıştır. Bu açıdan *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'nde ismi geçen şehit askerler ve görev yerleri şunlardır:

- Ağa Hüseyin-72. Alay 1. Tabur
- Ata-72. Alay 1.Tabur
- Binbaşı Hüseyin
- Binbaşı Kemal-72. Alay 1. Tabur Komutanı
- Erkân-ı Harb Binbaşısı Saadeddin-70. Alay Komutanı ve Müstakil Fırka Erkân-ı Harp Reisi

[143] **Age,** 13,20,26,31,33,38,54,61,66,74,90,119.
[144] **Age,** 11 ve 17 başta olmak üzere eserin genelinde "mersiye" başlığı altında olmayan ama ölümler dolayısıyla bir matem temasını hissettiren manzumeler de vardır.

- Erkân-ı Harp Miralay Hasan Rıza- İşkodra Valisi, Kolordu ve Müstahkem Mevki Komutanı
- Erkân-ı Harb Yüzbaşı Asım-Mıntıka Erkân-ı Harbi
- Ispartalı Bahri-71. Alay 2. Tabur 3. Bölük
- İhtiyat Yüzbaşı Osman-Berat Redif Taburu
- Mülazım-Abdurrahman Karamış Redif Taburu
- Kolağası Halid-71. Alay 3. Tabur Komutanı
- Mülazım Abdullah-70. Alay 1. Tabur
- Mülazım Abdullah-70. Alay 3. Tabur
- Mülazım Abdurrahim-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Ahmet-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Ali-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Basri-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Behçet-70. Alay 2. Tabur
- Mülazım Derviş-Kuvva-yı Seyyare
- Mülazım Feyzullah-51. Alay 1. Tabur
- Mülazım Fikri-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Halil-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Hıfzı-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Muharrem-70. Alay 3. Tabur
- Mülazım Mustafa-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Mustafa-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Refik-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Safvet-72. Alay 1. Tabur
- Mülazım Şerafettin-51. Alay 1. Tabur
- Mülazım-ı Evvel Celal-Fırka Kumandanlık Yaveri
- Mülazım-ı Sani Beykozlu Salih-71. Alay 2. Tabur 3. Bölük
- Mülazım-ı Sani Hüsnü-70. Alay 2. Tabur 4. Bölük
- Mülazım-ı Sani Kastamonulu Mahir-71. Alay 2. Tabur 2. Bölük.
- Müstakil Fırka Kumandanlık Yaveri Mülazım-ı Sani Celal.[145]
- Şamlı Ömer-71. Alay 2. Tabur 3.Bölük
- Tabip Yüzbaşı Behçet

[145] Fahri Paşa eserinde isim vermemiştir.

- Yüzbaşı Ahmet-72. Alay 1. Tabur
- Yüzbaşı Rasim-70. Alay 3. Tabur / Traboş Direnek Noktası Komutanı
- Zabit Vehbi

Yukarıdaki listede adı geçen şehit subayların isim ve görev bilgilerini muhtelif kaynaklardan doğrulamak mümkündür.[146] Bununla birlikte, Millî Savunma Bakanlığının "Şehit Bilgi Kapısı" veri tabanında şehitler hakkında ayrıntılı bilgi bulunamamıştır. Ancak İşkodra'da görev yapmış, Hasan Rıza Paşa'nın kurmaylarından olan son rütbeleri itibarıyla Orgeneral Nafiz Gürman ve Korgeneral Kirametttin Kocaman'ın ortak yazdıkları kitapta[147] şehit subayların pek çoğunun isimleri zikredilmiş, hatta bazılarının fotoğraflarına dahi yer verilmiştir.[148] Haziran 2024 itibarıyla T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına devredilen Millî Savunma Bakanlığı Arşivi'nin ATASE fonunda bulunan Balkan Harbi Koleksiyonu'nun erişime açılmasıyla yukarıda ismi zikredilenlerle birlikte pek çok subayın isimlerine ve künye bilgilerine ulaşılmıştır.[149] Bu vesileyle en azından şehit isimleri nazarından da olsa Fahri Paşa'nın verdiği bilgilerin doğruluğu teyit edilebilmiştir.

Öte yandan, örneğin Fahri Paşa'nın eserinde 71. Alaya mensup olduğu yazılan şehit Beykozlu Salih Efendi'nin MSB'deki "Şehit Bilgi Kapısı" veri tabanında 70. Alaya mensup olduğunun belirtilmesi gibi durumlar da söz konusudur.[150] Nafiz Gürman ve Kirametttin Kocaman'ın mezkûr eserinde[151] ve MSB Balkan Harbi Koleksiyonu'nda[152] ise Salih Efendi'nin yine 70. Alaya mensup olduğu yazılıdır. Üstelik eserde konuya dair ayrıntılı bilgi de verilmiştir. Tabiî MSB sitesinde bazı okuma yanlışlıklarının olduğu da unutulmamalıdır. Nitekim mezkûr subayın şehit olduğu muharebe için MSB "Bardanbol" ibaresini kullanmaktadır.[153] Oysa doğrusu "Bardanyolt" olmalıdır. Tüm bu nedenlerden ötürü şehit subayların tespiti ve teşhisi için MSB Balkan Harbi Koleksiyonu'ndan sonra Gürman ve Kocaman'ın eserleri

[146] MSB'nin "Şehit Bilgi Kapısı" veri tabanı (https://www.msb.gov.tr/SehitBilgiKapisi/SehitListesi [23.02.2024]); Fehmi Özatalay, **age**; Abdurrahman Nafiz ve Kirametttin, **age.** ve MSB ATASE / BHK (110-9-1-7).
[147] Abdurrahman Nafiz ve Kirametttin, **age.**
[148] Örnek olarak bkz. Ek.11.
[149] MSB ATASE, BHK, 665 - 6 - 6.
[150] https://www.msb.gov.tr/SehitBilgiKapisi/SehitListesi Beykozlu İsmail oğlu Salih [23.02.2024]
[151] Abdurrahman Nafiz ve Kirametttin, **age,** 423.
[152] İşkodra Kolordusu Erkan-ı Harbiye Reisi Binbaşı Kerameddin Bey vasıtasıyla gönderilen şehid zabitan cetveli, 22.5.1913, MSB ATASE, BHK, 665 - 6 – 6, s.4.
[153] https://www.msb.gov.tr/SehitBilgiKapisi/SehitListesi Beykozlu İsmail oğlu Salih [23.02.2024]

temel başvuru kaynağı olarak kabul edilebilir. Destekleyici bir başka eser olarak, Emekli Tümgeneral Fehmi Özatalay tarafından resmî harp tarihi serisi içinde yazılan eser de mühim bir kaynaktır.[154]

Fahri Paşa, her muharebeden sonra şehit asker sayılarına eserinde yer vermiş, özellikle mersiye kısımlarında şehidin adı, rütbesi, görevli olduğu birlik ve bazen de memleketini zikretmiştir. Fakat Saadeddin Bey örneğinde olduğu gibi kimi yerlerde tam rütbe verilmemiş, nitekim Saddeddin Bey, "Müstaḳil Fırḳa Erkān-ı Ḥarb Reisi ve Yetmişinci Alay Ḳumadanı" şeklinde eksik bir şekilde tanıtılmıştır.[155] Nitekim Saadeddin Bey binbaşı rütbesindedir. Yine "Müstaḳil Fırḳa Ḳumandanlıḳ Yāveri Mülāzım-ı Evvel"[156] şeklinde andığı, yaralanıp sahra hastanesinde hayatını kaybeden bir subayın ismini vermemesi de söz konusudur. Bu ve bunun gibi durumlardan hareketle, eserin şehitler hakkında en azından teknik bilgi açısından denetlenmeye muhtaç olduğu ve bu açıdan dikkatlice kullanılması gerektiği aşikârdır.

Şehitler ve mersiyeler çerçevesinden eser incelendiğinde, rütbe ve makam olarak şehit olan asker eğer üst bir mevkide ise ona anlatıda ayrılan yerin ve yazılan mersiyelerin daha uzun olduğu göze çarpacaktır. Bu noktada Hasan Rıza Paşa ve Saadeddin Bey'in şehâdeti diğer subaylardan daha uzun ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, onlar adına yazılan mersiyelere daha geniş yer ayrılmıştır. Bu durum aslında kişinin rütbesinden ziyade İşkodra için önemi ve Fahri Paşa'ya yakınlığıyla ilgilidir. Nitekim Fahri Paşa kolordu başhekimi olması hasebiyle üst rütbeli subayları daha yakından tanımaktadır. Fahri Paşa'nın eserindeki mersiyeler ve adına yazıldıkları kişiler şu şekildedir:

- Sayfa 13'te Tuz Muharebesi'nde şehit düşen subaylar
- Sayfa 20'de Erkân-ı Harp Binbaşısı Saadeddin Bey (Fırka Erkân-ı Harp Reisi ve 70. Alay Komutanı), Mülazım Abdullah (71. Alay 1. Tabur), Mülazım Behçet (70. Alay 2. Tabur)
- Sayfa 26'da Yerli gönüllülerden Ahmet Bey'in Derviş Tepe'de şehit düşen kız çocuğu
- Sayfa 31'de Mülazım-ı Sani Hilmi
- Sayfa 33'te Pusuda şehit olan keşif müfrezesi

[154] Fehmi Özatalay, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi,** III ncü Cilt 3 ncü Kısım, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984).
[155] Mehmed Fahri, **age,** 14.
[156] **Age,** 34.

- Sayfa 38'de Yüzbaşı Rasim (70. Alay 3. Tabur), Mülazım Abdullah (70. Alay 3. Tabur), Mülazım Muharrem (70. Alay 3. Tabur), Mülazım-ı Evvel Celal (Fırka Kumandanlık Yaveri),
- Sayfa 54'te Zabit Vehbi
- Sayfa 61'de Miralay Hasan Rıza (İşkodra Askerî Valisi, Kolordu ve Müstahkem Mevki Kumandanı)
- Sayfa 66'da Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Asım (Mıntıka Erkân-ı Harbi)
- Sayfa 74'te Mülazım-ı Sani Beykozlu Salih (71. Alay 2. Tabur 3. Bölük), Ispartalı Bahri (71. Alay 2. Tabur 4. Bölük), Mülazım-ı Sani Kastamonulu Bahri (71. Alay 2. Tabur 2. Bölük), Şamlı Ömer (71. Alay 2. Tabur 3. Bölük), Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Asım (Mıntıka Erkân-ı Harbi), İhtiyat Yüzbaşısı Osman (Berat Redif Taburu), Bursalı Behzad (53. Alay 3. Tabur Kumandanı), Mülazım-ı Sani Sivaslı Ragıp (53. Alay 3. Tabur), Mülazım-ı Sani Üsküdarlı Hıfzı (Peklin Redif Taburu 4. Bölük), Mülazım-ı Sani Şevket (8. Cebel Topçu Taburu Takım Zabiti)
- Sayfa 90'da Traboş şehitleri
- Sayfa 119'da Topçu Binbaşısı Hüseyin.

Mersiyelerin içerik özellikleri incelendiğinde ise Fahri Paşa'nın şehitlerin büyük bir kısmını şahsen tanıdığını anlamak mümkündür. Nitekim İşkodra'da şehit düşen tüm subaylara değil, bunların içinden seçilen sınırlı sayıdaki subaya mersiye yazılmıştır ve tanışıklık burada en önemli tercih nedenidir. Öte yandan eserin içindeki tasvirlerden ve sıfatlardan da Fahri Paşa'nın bu kişilerle tanıştığı sonucuna varılabilir.

Sayfa 13'teki mersiyede, cehennemî bir atmosfer içinde şehitlerin büyük bir fedakârlık ile Karadağ ve Malisör baskısına rağmen üç gün boyunca, yanlarında siviller olduğu halde savaştığını anlatan Paşa, her birini parıldayan bir yıldıza benzeterek can verip birden sönmüş olduklarını yazar. Öte yandan, onların ölümüyle sivillerin perişan olduklarını söyleyerek, bu askerlerin kaybının siviller için de travmatik bir etki yaptığını ima eder. Fahri Paşa'nın bu kısa mersiyesinde daha çok askerlerin şehadete erdiği ortam tasvir edilmiş ve klasik mersiye geleneğinde mersiyelerin daha ziyade bireysel ölümlere yazılması âdetinden farklı bir tercihte bulunulmuştur.

Sayfa 20'de başlayan mersiyede, Fahri Paşa tarafından aslana benzetilen Saadeddin Bey'in Osmanlılara felek tarafından çok görüldüğü belirtilerek, mersiye yazma

geleneğinde sıkça görülen "feleğe başkaldırı" motifi kullanılmıştır.[157] Devamında Fahri Paşa, Saadeddin Bey'in bir "dâne" ile şehit olduğunu söyleyerek zeminin yarıldığını ifade edip ve bunun karşısında feleğin ağlamasını istemektedir.

Mersiyenin ikinci bölümünde Mülazım Behçet ve Abdullah'ın da şehadete eriştiği yazılarak tüm bu "aslan yürekli" şehitlerin millet ve asker tarafından unutulmayacağı vurgulanmıştır. Fahri Paşa'nın bunun hemen sonrasında gelen ve aşağıda görülen dizelerinde açık bir Namık Kemal etkisi görülmektedir. Namık Kemal'in *Vâveylâ* şiirinde ilk kez kullanılan "vatana hitap" ile yine aynı şiirde geçen "kanlı kefen" motifi kullanılmıştır.

Aġla! Vaṭan.. Bu ḥarbde seniŋ uġrına ᶜölen,

Evlādlarıŋ.. ᶜAşḳ-ı ṣamīmi ile seven

Sen sevgili anacıġa.. Ḳanlı bir kefen

Giymişti ᶜarż ediyorlar iḥtirāmını

Firdevs-nişīn olan şühedānıŋ selāmını…. [158]

Sayfa 26'da 12 mısralık çok kısa bir mersiye bulunmaktadır. Bu anlatının en önemli niteliği bir sivil için yazılmış olmasıdır. Fakat söz konusu küçük kız muharebe meydanında can verdiği için o da bir şehit olarak görülmüştür Öyle ki muharebeye gönüllü katılan babasına (gönüllü olarak savaşa katılan yerli Müslümanlardan Ahmet Efendi) atfen "Girdiŋ cihāda babaŋla berāber.."[159] derken Fahri Paşa, onu diğer askerlerden ayrı görmez. Burada önemli bir husus da Fahri Paşa'nın savaşta hayatını kaybeden onca sivile rağmen yalnızca bu çocuk için bireysel olarak özel bir mersiye yazmış olmasıdır. Mersiyenin ikinci mısrasındaki "ᶜOs̱mānlısıŋ.. Ṣadaḳat ile āferīdesiŋ.."[160] ibaresi önemli bir kullanımdır. Nitekim bir yanda babasının son ana kadar yanında kalarak bu uğurda canından olan bir çocuk, diğer yanda yüz yıllarca hükmü altında yaşadığı devlete asi olarak savaşa tutuşan milletler vardır. Dolayısıyla Fahri Paşa'nın aslında bu mersiyesinde bir tür ironi olduğunu düşünmek mümkün olabilir.

[157] "Feleğe başkaldırı" ve "felek" motifine dair bir örnek için bkz. Büşra Karasu, "Feleğe İsyan - Kadere Rıza: Amasyalı Münîrî'nin Mersiyesinde Felek ve Feleğe Dair Söylem Biçimleri", **Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi,** s.1, c.3 (2019): 139-146.
[158] **Age,** 21.
[159] **Age,** 26.
[160] **Age,** 26.

Sayfa 31'de Mülazım-ı Sani Hilmi adına yazılan mersiyede Fahri Paşa, hemen her mersiyede olduğu gibi şehide hitap etme üslubunu kullanarak anlatıya başlar. Mülazım-ı Sani Hilmi'nin kaybından oldukça etkilendiği ve bu etkinin gerek mersiyenin duygu yoğunluğunun fazlalığı gerekse de eserde buna ayrılan geniş hacimden anlamak mümkündür. İlerleyen mısralarında "çocuk" diye hitap ettiği Hilmi'nin Sivri Tepe Taarruzu esnasında nasıl şehit olduğunu bir atmosfer çizerek mersiyesine almıştır.

Sayfa 33'teki kısa mersiye, Fahri Paşa'nın şahsen tanımadığı bir keşif müfrezesinin pusuya duyup şehit olması nedeniyle kaleme alınmıştır. Tabiatıyla kısa bir mersiye (8 mısra) olan anlatıda bu kez hitap edilen şehitler değil Allah'tır. Belirtmek gerekir ki eserin genelindeki düz kafiye burada yerini çapraz kafiyeye bırakmıştır.

Mersiye

İlahī ḥużūrunda.. Ḳanlı kefen

Giymiş.. Şehīdler el baġlıyor

Sirişk-i teʾessür döküb dīdeden

Duʿā eyliyor.. Milletine aġlıyor

İlāhī! Behişt'iŋ bülbülleri

Terennümle muhriḳ mersiyeler

Açub sīneler.. Aġlasın gülleri

Ṣaçılsın jaleden çok giryeler!..[161]

Sayfa 38'e gelindiğinde Mülazım Rasim, Abdullah, Muharrem ve Celal adlı bir subayın kaybından ötürü Fahri Paşa mersiye kaleme almıştır. Mersiyenin ilk kısmında Allah'a hitap edilerek bunca kaybın ve acının artık yürekleri yorduğu, askerlerin durmaksızın şehit olduğu, askerlerin nasıl şehit olduğu yazılıdır. Burada "gazâ" kavramına dikkat çekilerek şehitlerin büyük bir cesaretle düşmana atılması suretiyle İşkodra Garnizonuna büyük bir şan ve şeref verdiği yazılıdır. Mersiyenin ikinci kısmında duygu yoğunluğu artmış, hüzün şiire yayılmıştır. Bu kısmın sonuna doğru şehitlere hitap edilip anlatıya son nokta konur.

Sayfa 54'teki mersiye Vehbi isminde bir subay için yazılmıştır. Nitekim henüz ilk mısrada Vehbi'ye hitap ederek gençliğinin heba olmadığını, millete feda olduğunu ve bu

[161] **Age,** 33.

suretle huzura, yüksekliğe eriştiği ifade edilmiştir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere kimi zaman Allah'a hitap eden Fahri Paşa, bu mersiyede doğrudan şehide seslenmiştir. İkinci bölümün sonuna değin duyduğu üzüntüyü yazan Paşa, üçüncü bölümde bu kez Vehbi'nin annesine hitap etmiş, oğlunun şehit olması nedeniyle ölmüş sayılmayacağını ve bu rütbesiyle Allah katına çıktığını belirtmiştir.

Sayfa 61'deki mersiye Hasan Rıza Paşa'ya adanmıştır. Mersiyenin ilk bölümünde istifham (soru sorma) sanatını kullanarak Hasan Rıza Paşa'nın ölümünden duyduğu üzüntüyü yansıtmış, onun nasıl şehit olduğunu tarif etmiştir. Bu şehadetin neticesinde Hasan Rıza Paşa'nın cennete uçtuğunu dile getirmiştir. İkinci bölümde Fahri Paşa, Hasan Rıza Paşa'nın yaralı olarak geçirdiği saatlerini tarif eder. Üçüncü bölümde sık sık istifham sanatına başvuran Fahri Paşa, bu beklenmedik ölümün zamansızlığından bahsetmektedir.

Dördüncü bölümde bu kayıp karşısında vatanın ağlaması gerektiği, şehidin temiz yaradılışı olduğu, şehadet arzuladığı ve sonunda ona ulaştığı yazılmıştır. Beşinci ve son bölümde ise yine şehidin güzel yaradılışı olduğu, her daim vatanı düşündüğü söylenerek vatana seslenilmiş, şehidin vatana gömülerek sonsuza dek kaybolduğu yazılmaktadır. Hasan Rıza Paşa'nın ölümünün Fahri Paşa'nın ruhunda bıraktığı derin yara mersiyede açıkça görülmektedir. Mersiyenin sonunda, şehidin vatana gömülüp kaybolduğunu şöyle niteler:

"Vaṭan! Yürü ki şehīd

Gömdüŋ… Āġla ki ebedī oldı nābedīd!"[162]

Sayfa 66'daki mersiye, Fahri Paşa'nın Mıntıka Erkân-ı Harb Yüzbaşısı Asım diye andığı Asım Bey adına yazılmıştır. Mersiyenin ilk bölümünde Asım Bey'in şehit oluşu tasvir edilmekte, ikinci ve üçüncü kısımda ise Asım'ın meziyetleri övülmekte, onun kaybının Fahri Paşa'da meydana getirdiği üzüntü dile getirilmektedir.

Sayfa 74'teki mersiye, ilk bakışta diğerlerinden farklı olarak *(Mersiye)* şeklinde bir başlığa sahiptir. Mersiye'de yukarıda ayrıntılı künyeleri verilen Salih, Bahri, Mahir, Ömer, Osman, Behzad, Ragıp, Hıfzı ve Şevket isimli şehit subaylar konu edinilmektedir. Fakat bu manzumenin bir diğer dikkat çekici kısmı "Kerbelâ" redifli olmasıdır. Fahri Paşa bu açıdan Kerbela şehitleri ile Traboş şehitleri arasında bir münasebet kurmuştur. Aynı zamanda telmih (hatırlatma) sanatına başvurmuştur.

[162] **Age,** 63.

Kerbela bağlantısına devam eden Paşa, Hz. Hüseyin'i de mersiyede anarak bağlantıyı güçlendirmiştir. Bu mersiye yukarıda sözü edilen içeriğinin yanı sıra mısra başı tekrarlarının kitapta en sık kullanıldığı manzumedir. Öte yandan şehitlere sık sık hitap edilerek ki bu hitaplar mısra başı tekrarlarını meydana getirir yaptıkları kahramanlıklar ve fedakârlıklar övülmektedir.

Traboş mıntıkasında şehit olan askerlere yazılan sayfa 90'daki mersiye, şehitlerin top atışlarıyla şehadete erdiğini ve bu suretle Firdevs Cenneti'ne gittiklerini niteler. Yine "gazâ" kavramına atıfta bulunan Fahri Paşa bu kısa mersiyesinde şehitlik kavramına değinerek onların ölmeyeceğini vurgular.

Manzum İşkodra Târih-i Harbi'nin mersiye başlığı altındaki son manzumesi, sayfa 119'dadır. Ancak, sayfa 74'teki parantez içindeki (Mersiye) ve diğer kısımlardaki Mersiye başlıklarından farklı olarak sayfa 119'da parantez içinde "Mersiye" şeklinde yazılmıştır. Buna karşın Fahri Paşa'nın bu tercihlerinde bilinçli bir tercih ya da mesaj olup olmadığını anlamak mümkün olmamıştır. Fahri Paşa bu manzumeyi, Binbaşı Hüseyin Bey[163] adındaki bir topçu subayına yazmıştır. Nitekim mersiye "Hüseyin" rediflidir. Öte yandan anlatıda Topçu Binbaşı Hüseyin Bey'in şehadet süreci, şehit olması sonrasında askerler ve subayların buna hüzünlü tepkisi ve akranları içinde ne denli üstün olduğu anlatılmıştır.

4.2. Avrupalı, Sırp, Malisör ve Karadağlı Algısı

Fahri Paşa'nın manzum otobiyografik eserinde Avrupa ve Avrupa medeniyeti ibaresi sık kullanılmasa da yer yer Avrupa'ya değindiği noktalarda[164] olumsuz bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Nitekim sayfa 68'de,

"Şaḫṣına insāniyet isnād eden

Avrupa'da āh medeniyet neden,

Vaḥşetī vaḥşīlere terk eyliyor?

Ṣoŋra bütün gün niye insān yiyor?.."

Sözleriyle insaniyet iddiasında bulunan Avrupa kamuoyunun, İşkodra'daki kuşatma ve üstün silah gücüyle zayıf durumdaki sivillere ve askerlere saldıran hasım kuvvetlerin bu hatalı eylemlerine ses çıkarmamalarına tepki göstermektedir. Öte

[163] İsmi MSB şehit portalında çıkmayan subay.
[164] **Age,** 68, 94, 98.

yandan Fahri Paşa'nın bu mısralarındaki Avrupa ile eş ve/ya yakın anlamlı olarak kullanılan "medeniyet" kavramı, Mehmed Âkif'in *Çanakkale Şehitlerine* ve *İstiklâl Marşı*'ndaki "medeniyet" tasvirine oldukça benzemesi ve Âkif öncesi böyle bir kullanımın varlığı açısından dikkate değerdir. Nitekim Âkif'in sözü edilen şiirlerinde medeniyet kavramı şu bağlamlarda kullanılır:

"Maske yırtılmasa hâlâ bize âfetti o yüz...

Medeniyet denilen kahbe, hakîkat, yüzsüz"[165]

Fahri Paşa, sayfa 94'e gelindiğinde ise

"…Vaḥşetleri Avrupa ṭabīʿī görmekde…"

Mısralarını kaleme alarak bu kez Avrupa'nın İşkodra'da olan kıyımı "doğal" görmesine sitem etmektedir. Son olarak, sayfa 98'de "Avrupa" lafzını kullanan Paşa, Avrupa'nın kendisine yapılan "adalet tekliflerine karşın bu vahşetin sorumluları neden utandırılmaz?" şeklinde bir ifade kullanarak, devamında masumlara neden merhamet edilmediğini şu sözleriyle sorgular:

"Lakin neden Avrupa ʿadālet

Teklifine ḳarşı.. Böyle vaḥşet

İcrā eden alçāġı bıraḳmaz

Teʿeddüb edilmege, ve baḳmaz

Eṭrāfına girye-bār riḳḳat.

Maʿṣumlara eylemezdi şefḳāt*!"*

Fahri Paşa'nın eserinde Avrupa'ya olan bakış açısının şekillenmesinde en önemli unsur şehirdeki konsoloslardır. Aslında bir şehrin kuşatılması söz konusu olduğunda şehirdeki bütün diplomatik misyonların kenti terk etmesi beklenir, ancak eserden anlaşıldığı kadarıyla İşkodra'daki Avrupa konsoloslarının bir kısmı şehri terk etmemiştir. Nitekim en azından İngiltere,[166]İtalya[167] ve Avusturya-Macaristan [168] konsolosları şehirde faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Fahri Paşa bunların yıkıcı

[165] Mehmed Âkif Ersoy, **Safahat**, haz. Necmettin Turinay, (Ankara: TBMM, 2021): 790.
[166] Fehmi Özatalay, **age,** 190.
[167] **Age,** 258.
[168] Konsolos eşinin İşkodra kuşatmasına dair bir günlüğü vardır. Bkz. *Giriş* bölümü.

faaliyetlerinden ve tutumlarından son derece rahatsız olduğunu şu dizelerle dile getirmektedir:

"İslām ile uġraşırdı Daġlı

Gösterdigi vaḥşeti bayaġı

Ḥaḳlı göriyordı.. Ḳonsoloslar

Görmez diyordı ḳonsoloslar

Endāḫt yeri pek uzaḳda imiş..

Hiç Daġlı yapar mı böyle bir iş?"[169]

İlginçtir ki İşkodra'daki İngiltere konsolosu, Sırpların 31 Mart 1913 tarihli İşkodra bombardımanı sırasında 63 siville birlikte yaralanmıştı.[170] Fahri Paşa doğrudan isim vermese de İşkodra üzerindeki emelleri nedeniyle Avusturya-Macaristan ve henüz Osmanlı Devleti ile Trablusgarp savaşından ayrılarak Adriyatik kıyılarında yayılım alanı peşindeki İtalya'nın, İşkodra'daki konsolosunun şehirde Osmanlı Devleti aleyhtarı politikalarını takip etmiştir.

Sırplar söz konusu olduğunda, eserde aslında Zadrima Muharebesi[171] faslına kadar Sırplılardan bahsedilmediği görülmektedir. Sırp yerine "Sırblı" şeklinde yazım tercih edilmesi de yine dikkat çekici bir ayrıntıdır. Fahri Paşa Sırpları, Malisörlerden ve Karadağlılardan farklı olarak uzun uzadıya eleştirip tahkir etmekten ziyade, yalnızca asıl düşmanla bir olup kendilerine karşı savaşan bir başka düşman olarak görmektedir. Buna karşın eserde ilk ve son kez "geberdi" kelimesini Sırplar için kullanmıştır.[172] Eserde büyük oranda muharebe faslında sözü geçen Sırplar hakkında Fahri Paşa'nın anılarında bir düşman olmanın ötesinde fikir edinilecek çokça bilgi olmasa da iki noktadan hareketle bir çıkarımda bulunmak mümkündür. İlki, Sırpların İşkodra'daki Osmanlı askerlerini "İşkodra['nın] Kahraman Müdafileri" olarak andığından bahsetmesidir.[173] İkinci olarak ise Sırplara dair, İşkodra'nın düşüşüne müteakip bir hadise aktarılmaktadır. Buna göre İşkodra'dan ayrılan İşkodra

[169] Mehmed Fahri, **age,** 96.
[170] Fehmi Özatalay, **age,** 190.
[171] Mehmed Fahri, **age,** 48.
[172] **Age,** 78.
[173] **Age,** 109.

garnizonuna Sırp Ordusu Başkumandanı,[174] Erkân-ı Harb Reisi'ni[175] göndererek onlarla tanışmak istediğini söylemiş, ancak ret cevabı almıştır. Esat Paşa'nın İşkodra'da kaldığı bilgisinden hareketle bu cevabı Nafiz ve Kiramettin Beyler ya da Fahri Paşa'nın vermiş olması muhtemeldir. Sözü edilen her iki hadise dolayısıyla Sırpların, Fahri Paşa'nın nazarında onurlu veya "iyi" bir düşman olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun başlıca sebebi, Paşa her ne kadar doğrudan onların yaptığını söylemese de Sırpların 1913 yılının başından beri İşkodra'yı ve içindeki sivilleri durmaksızın bombalamasının olması muhtemeldir.

Eserde zikredilen bir diğer unsur da Malisörlerdir. Çalışmanın başında da belirtildiği üzere, "İşkodra ve çevresindeki mıntıkada -bilhassa dağlık arazide- yaşayan yerli Katolik Arnavutlar"[176] şeklinde tanımlanabilecek olan Malisörler, Fahri Paşa'nın eserinde 7 kez zikredilmiştir. Paşa, eserinin 41. sayfasından sonra ise Malisörleri hiç anmamıştır. Eserde bir kez de Malisörleri kastererek "eşḳiyā" denilmiş,[177] henüz kitabın ilk sayfalarından itibaren Mart-Ağustos 1911'de meydana gelen Malisör isyanına atıfta bulunarak bu topluluğu düşmanla iş birliği yapan asiler olarak görmüştür.[178] Dolayısıyla Fahri Paşa için bunlar düşmandan da öte "kötü" insanlardır. Zira düşmandan farklı olarak onlar asidir. Kendi topraklarına ihanet etmişlerdir.

Fahri Paşa'nın eserinde en çok olumsuz sıfatla andığı topluluk "Karadağlı"lardır. Bu noktada Fahri Paşa'nın "Dağlı" olarak andığı grubun da Karadağlılar olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim eserde 6 kez "Karadağlı", 50 kez "Dağlı" sözcüğü geçmektedir. Eserde Karadağlıların sert biçimde eleştirilmesinin nedeni İşkodra'yı kuşatmaları ve Osmanlılarla muharebeye tutuşmaları değildir. Dağlıların çeşitli vahşi eylemlerle savaş hukukuna aykırı davranmaları,[179] şehirdeki masum halkı Sırplarla bombalamaları, gereksiz yere hem kendilerinin hem

[174] Eserde isim belirtilmemiştir ama kasıt dönemin Sırp Genelkurmay Başkanı Mareşal Radomir Putnik olmalıdır.
[175] Paşa'nın Sırp Ordusunun Erkân-ı Harb Reisi yani kurmay başkanı dediği kişiden kastı eğer tüm ordunun kurmay başkanı ise yanılmaktadır. O sırada bölgede Sırp Ordusunun kurmay başkanlığı görevini üstelenen biri yoktur, ama muhtemelen kastı İşkodra'yı kuşatan Sırp 1. Ordusunun Kurmay Başkanıdır ki bu durumda sözü edilen isim o sırada bölgede de bulunan General Petar Bojović'dir. "Petar Bojović". https://serbialandofheroes.wordpress.com/english-section/petar-bojovic-1858-1945/ [10.12.2023]
[176] Gizem Kaytan, **age**, 34.
[177] "Yakmaġa, ʾöldürmege hem ʾölmege / Dağlı ile birleşerek eşḳiyā / Eyledi tehdid bizi cā-be-cā" s.4
[178] Mehmed Fahri, **age,** 41.
[179] **Age,** 11.

Osmanlıların canına mâl olacak saldırılarda bulunmaları, şehirdeki sivillerin güvenli tahliyesine izin vermemeleri, çoluk çocuk, genç yaşlı ve kadın demeden halkı açlığa mahkûm etmeleri gibi nedenlerle Fahri Paşa Karadağlılar hakkında oldukça olumsuz bir düşman resmi çizmektedir. Öte yandan Karadağlılar Fahri Paşa'ya göre iyi asker de değillerdir, zira neredeyse her muharebede Karadağlıların çekildiği, kaçtığı, kırıldığı ısrarla vurgulanmaktadır. Hatta eserinde pek çok önemli sayılabilecek olayı aktarmamasına karşın bir Karadağ generalinin çadırını kaybetmesinden biraz da bu nedenle bahsetmiştir denilebilir.[180] Öte yandan bu olaydan hareketle "Osmanlıların, düşmanı oldukları Karadağlılardan daha medeni, cesur, iyi bir millet oldukları" mesajını verme çabası içinde olduğu düşünülebilir.

Bununla beraber aynı tutumun neden Sırplara ve Malisörlere karşı takınılmadığı sorusu akıllara gelmektedir. Bu sorunun yanıtı İşkodra Kuşatması ve Muharebeleri'nde yatmaktadır. Nitekim Malisörler hem sayıca az hem de savaşın seyrine etki edecek nitelikte değillerdir; Sırpların ise muharebelere geç katılmaları ve bir ordu olarak daha medeni davranmaları Fahri Paşa'nın Karadağlılar kadar bu iki unsuru ele almamasına ve eleştirmemesine neden teşkil etmiş olmalıdır. Eserin genelinde Karadağlıların zikredildiği hemen her yerinde onların olumsuz nitelik ve eylemlerinden dem vurulmakta, eğer bu da yoksa bir düşman olarak kabiliyetsizliklerine yahut muharebedeki yenilgileri dolayısıyla kaçışlarına yer verilmektedir.

4.3. Hasan Rıza Paşa Bahsi

Fahri Paşa, Hasan Rıza Paşa'ya verdiği önemi, eserinde ondan sık sık bahsederek, meziyetlerini överek ve şehadetine dair bir mersiye yazarak göstermiştir. Fahri Paşa anılarında, Hasan Rıza Paşa'nın cephe hattında bulunmasından, askerlerine olan davranışlarından, aldığı tedbirlerden, bu tedbirler karşısında hasım kuvvetlerin yenilgisinden oldukça etkilenmiştir. Öte yandan, Hasan Rıza Paşa'dan sonra İşkodra'nın fazla direnememesi ve Hasan Rıza'nın zamansız kaybı Fahri Paşa'nın nezdinde Hasan Rıza Paşa'nın kıymetini oldukça artıran etmenlerdendir. Nitekim Hasan Rıza Paşa'nın kaybından sonra sayfa 56'dan 63'ün sonuna kadar 7 sayfa

[180] **Age,** 46.

boyunca onun şehadetinden bahsederek bir de mersiye yazmıştır. Fahri Paşa'nın gözünden Hasan Rıza Paşa'nın şehadet süreci özetle şu şekildedir:[181]

"26 Ocak 1913 Pazar Günü saat 18.30'da yorgun ve bezmiş halde evimde otururken emir erim soluk soluğa ve üzgün bir halde hem kapının tokmağını vurup hem de zili çalarak evime geldi. [Öncesinde] Belki yine bir zarf getirmişlerdir, sormaya gerek yok; şimdi verirler dedim ama ortalığı bir suskunluk ve sessiz kapladı. [Sonra da gelen] Dilencidir belki de dedim ama kalbimde açıkça bir heyecan meydana geldi. [Aslında] Biraz önce üç defa tüfek patlamıştı. Hatta bahçeye bakan pencereyi açıp bir müddet sessizce beklemiştim. Belki de o zaman başlamıştı kavga. Etrafta belirli bir ses yoktu. Gam dolu sessizlik, yine dehşet ile hakimdi. Birdenbire durdum [ve gelen askerim Selim'e] "Selam, ne haber var; kim geldi, ne oldu; beni de haberdar eyle." dedim. Çaresiz Selim, heyecanlı bir sesle "Polis geldi, kumandan vurulmuş." dedi. [O an] Gözlerimde kanlı bir hayalet dolaştı, "Hangi kumandan?" dedim. "İşte bizim kumandan, şimdi oraya gidiyor polisler." dedi. Anladım ki bizim Rıza'mız, canımız vurulmuş. Onu sırtüstü yerde yatmış gördüm. Maiyeti ve yanındakiler gözleri şaşkınlığa uğramış şekilde yaşarmış. Elinden tutup nabzını buldum ama nabzını hiç hissetmedim. Sanki bir yıldırımla vuruldum çünkü o hali her söylentiyi sustururdu. İki kurşun isabet etmiş. Sordum etrafa, merhum Hasan Rıza Paşa şöyle anlatmış: Yolda yürürken karanlık varmış. Birkaç kişi bakmış yüzüne ama kim olduklarına hiç dikkat etmemiş. Bu kişiler gözden kayboldukları sırada birden şiddetli bir şekilde mermiler havada uçuşmuş. Bir mermi sırtından vurmuş, delmiş; geçmiş. Bir köpek dişi misali organlarına zarar vermiş ve vücudundan çıkıp gitmiş. Paşa bir süre öyle durdu. Sonra açıldı, hazırda bekleyenlere sordu: "Top atan kimdir, cephane ne oldu, uğultu her tarafı kapladı?" Sonra gönlü birisi gelip "Kumandan pek memnun oldu." dedi. [Çünkü] Kuvvetimiz üstün gelip kazandı. Sonra Hasan Rıza Paşa şu sözleri söyledi:" Düşmandan tam üç kurşun aldım, şimdi bu halde çaresiz kaldım, sağ kalırsam bu üç nişanla şeref duyarım millet yolunda. Göçüp Hakk'a varırsam millet yolunla şanla giderim. [Aluş Ağa'ya[182] hitaben] Kanım akmakta, öcümü al; bu hizmeti de hatırlanma hediyesi kabul et. Gizli inlemeler ortaya çıkmıştı. Kalktım yerimden açıkça gördüm. Merhumun [son anlarında] can çekişmeleri gelmişti. Yüce şehit ağzını

[181] Fahri Paşa aslında bunu da manzum olarak yazmıştır ancak bu kısım oldukça hacimli olduğundan işbu çalışmada alıntılamak üzere bölümün nesir şeklinde özetlenmesi uygun görülmüştür.
[182] İşkodra eşrafından biri.

açmış, sanki mezarı beklerdi. Nihayet son uykusuna yattı. Teslim edip ruhu cennete gitti Onun için çokça yana yana gül renkli kalemle yazdım. Hüzün ve elemle hep dinlesinler, kayboldu artık o güzide mert. Allah rahmet eylesin şehide."[183]

Görüldüğü üzere Fahri Paşa, olaya dair şahitliğini pek ayrıntılı olmasa da yazarak meseleye dair diğer iki isim olan Nafiz Gürman ve Kiramettin Kocaman'ın ifadesini[184] tasdik etmiştir. Her ne kadar Hasan Rıza Paşa'nın katilleri hakkında tartışma bugün dahi devam etse de Gürman ve Kocaman, eserlerinde Esat Paşa'nın azmettiriciliğinde, onun maiyetinde bulunan Osman Bâli ve Kavayalı Tevfik'in cinayeti işledikleri bilgisini verirler.[185]

Öte yandan, Fahri Paşa'nın Hasan Rıza Paşa anlatısının sorunlu noktaları da vardır. İlk olarak, Fahri Paşa'nın eserinde "13 Kânun-ı Sani 1328 Cuma Gecesi Saat 2"[186] olarak verdiği tarih ve saat, Miladi olarak 26 Ocak 1913 Pazar günü saat 18.30 sularına denk gelmektedir. Oysa Hasan Rıza Paşa 30 Ocak 1913 Perşembe günü vurulmuştur.[187] Öte yandan Gürman ve Kocaman 18.45'te ateşlenen üç el silah sesinden bahsederken[188] Fahri Paşa saat 18.30'dan önce duyduğu üç el silah sesinden söz eder.[189] Bunun yanı sıra Fahri Paşa'nın anlatısında Hasan Rıza Paşa'nın vurulduktan sonra kısa bir süre içinde şehit olduğu şeklinde cereyan eden bir olay akışı izlenimi varken Nafiz Gürman ve Kiramettin Kocaman, Paşa'nın gece 02.00'de şehit düştüğünü, dolayısıyla 7 saat yaralı vaziyette kaldığını yazmıştır.

Gürman ve Kocaman'ın eserinin o kısmı ve Fahri Paşa'nın manzum anıları, sonuç itibarıyla birer hafıza metni olduğu için saat hususunda mükemmeliyet beklenemez, ancak Paşa'nın verdiği tarih bilgisinin bu denli farklı olması ciddi bir hatadır. Tabiî Fahri Paşa'nın anlatısında verdiği tarihin aslında doğru olduğu, Gürman ve Kocaman'ın verdiği tarihin aslında yanlış olduğu ve bu yanlışlığın bugüne değin sürdüğü de düşünülebilir, ancak altında Fahri Paşa'nın ilk sırada imzasının bulunduğu "Hasan Rıza Paşa'nın Şehadet Tutanağı"nın tarihi 31 Ocak 1913/18 Kânun-ı Sani 1328'dir.[190] Dolayısıyla burada hatalı olan tarih Fahri Paşa'nın aktardığıdır. Öte

[183] Mehmed Fahri, **age,** 56-60.
[184] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age,** 351-356.
[185] **Age,** 359.
[186] Mehmed Fahri, **age,** 56.
[187] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age**, 353.
[188] **Age,** 353.
[189] Mehmed Fahri, **age,** 57
[190] Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin, **age,** 357. Ayrıca bu çalışmadaki Ek.12.de tutanağın bir fotoğrafı vardır.

yandan Paşa'nın anlatısının genelinde Hasan Rıza Paşa'ya dair olumlu bir tablo çizdiği görülmektedir. Hasan Rıza Paşa'nın savaşa ve cepheye hâkimiyeti, aldığı tedbirler, tedbirlerin başarısı, Fahri Paşa ile silah arkadaşlığı, ansızın ve kötü bir şekilde şehit edilmesi bu olumlu tabloyu şekillendiren ve eserde bahsi geçen noktalardır. Paşa, İşkodra'daki savunmanın başarısındaki kilit isim olarak Hasan Rıza Paşa'yı görmekte, sözgelimi Bardanyolt Muharebesi'nde Devol Redif Taburunun başarısını Hasan Rıza Paşa'nın tedbirinin bir sonucu olduğunu belirtmeden geçmemiştir.

Rıza Paşa'nın ani kaybından sonra son derece sarsılan Fahri Paşa, anlatısındaki en uzun mersiyeyi onun için yazarak duygularını dile getirmiştir.

4.4. Savaşa, Kuşatmaya, Açlığa Bakış

Fahri Paşa her ne kadar bir subay da olsa bir muharip sınıftan değil tabip sınıfındandır. Üstelik 1897 Osmanlı-Yunan Harbi esnasındaki bir cephe gerisi tecrübesi sayılmazsa askerlik hayatı boyunca savaş ve çatışma görmemiştir. Ayrıca, askerlik hayatının önemli bir kısmı tıp akademisyeni kimliğiyle ve bilimsel çalışmalarla geçmiştir. Dolayısıyla, savaşa bakışında asker kimliği kadar doktor kimliğinin de etkileri vardır. Bu minvalde, savaş olgusuna karşı mesafesini reddiye derecesinde şu sözleriyle ifade etmiştir:

Bir gün yine istemişdi gitdim..

Bardanyolı'na götürdi.. Yetdim

Ben doḳtorum.. İstemem ḳurşun..

Meŗhūm bu sözlerimle memnūn!

(Olmaz) dedi.. Mavzer'i neferden

Aldı baŋa verdi.. At siperden

Emrinde o eyleyince ışrār..

Ben de neferin yerinde nāçār

Atdımdı tüfengi iki defa[c]..

Etmiş idi iştihār bu vaḳa[c].

Ser-ṭabībim tam [c]asker oldu.

Atdı.. Dağlılar vuruldı.

Der idi.. [191]

Yukarıdaki mısralarda da görüldüğü üzere Fahri Paşa savaş ve silahlara karşı kendince mesafeli bir duruş sergilemektedir. Öte yandan muharebelere fiilen katılmasa da muharebe öncesinde avcı hatlarını ve siperleri gezdiğini, muharebeyi de olabildiğince tasvir etmeye çalıştığını, buna mecbur olmadığı halde muharebe meydanına yakın durduğunu söylemek mümkündür. Nitekim tasvirler incelendiğinde bunları duyumlarından ziyade gözlemleri esasına dayanarak yaptığını söylemek mümkündür. Nitekim çatışmayı, askerlerin savunmasını, düşmanın taarruzunu, sızma teşebbüs ve eylemlerini canlı bir tasvir üslubuyla yazmıştır. Öte yandan Paşa'nın İşkodra'daki her muharebeye iştirak etmediği veya en azından muharebeye ve kayıplara dair yeterince bilgi sahibi olmadığı görülmektedir. Bu savın temeli, Paşa'nın sadece belirli mıntıka ve tarihlerde şehit düşen askerlere ve subaylara mersiye yazması ile özellikle Ocak-Mart 1913'taki kimi muharebelerin adlarını ve niteliklerini eksik ve yanlış yorumlayarak aktarmasıdır. Bu iki hususa işbu tezin farklı başlıkları altında değinilmiştir.[192]

Manzum İşkodra Târih-i Harbi, her şeyden önce bir kuşatma savaşının hatıratıdır. Kuşatmalar da tabiatıyla açlık ve susuzluk silahının kullanıldığı bir muharebe türüdür. Suyun temini konusunda İşkodra hiçbir zaman bir sorun yaşamamıştır, çünkü etrafı irili ufaklı nehirle çevrilidir, ancak aynı durum erzak temini için söz konusu değildir. Nitekim Fahri Paşa'nın içinde bulunduğu İşkodra çok ciddi bir açlık sorunuyla 3 ay başa çıkmak zorunda kalmıştır. Paşa da bugünleri ve yaşadıklarını "Açlık" başlığı altındaki manzumesinde ele almıştır.[193]

Fahri Paşa, manzumesinin bu kısmında arpa, fasulye, mısır, pirinç, buğday ununun yokluğundan dem vurarak hatırın, ricanın, paranın bunları temin etmede bir işe yaramadığını söylemektedir. Aslında açlık konusu bu şiirden önce de Fahri Paşa'nın gündemine gelmiştir. Nitekim Zadrima Muharebesi'ni[194] anlatırken kale dışına erzak temini için çıkan birliklerin düşman ile bir tesadüf muharebesine tutuştuğunu yazmıştır. Buna karşın sayfa 110'a gelindiğinde müstakil başlık altında

[191] Mehmed Fahri, **age,** 29.
[192] Bkz. Mersiyeler ve Şehitlere Bakış ile Bardanyolt Muharebeleri bölümü.
[193] **Age,** 110.
[194] **Age,** 46.

"açlık" sorununa değinir. Fahri Paşa İşkodra'daki açlığın ve erzak temininin ne derecede bir problem olduğuna vurgu yaparmışçasına ekmek diye yedikleri gıdayı şöyle tasvir eder:

"Böyle ʾacāʾib ḳoḳulı bir ḫamūr:

Üsti ḳabuḳ, içi dikenli çamūr.."[195]

Öte yandan, içinde pirinç olmayan bir çorba içtiğini söyleyen Paşa, bunun bir daha kimsenin başına gelmemesi için dua eder. Öte yandan odun da bir hayli azaldığı için etleri pişiremediklerini yazar. Günler geçtikçe kıtlık iyiden iyiye artmış, kimsenin ekmek isteyecek yüzü kalmamıştır; etleri yenmeyen hayvanların bile yendiğini ifade eder. Bu noktadan sonra yiyecek bir şey kalmayınca şehirde açlıktan ölümlerin baş gösterdiğini belirten Paşa, tüm bu olanları bir vahşet olarak tanımlar. Durum öylesine ciddidir ki askere verilecek kumanya dahi kalmamış, son peksimetler dağıtılmıştır. Asker ise tüm bu yokluğa karşın sabır ve sükûnet göstererek savaşmaya devam etmiştir. Bu arada şehirdeki yoksulların durumu da oldukça kötüye gitmektedir. Fahri Paşa bir misal olması için başından geçen şu olayı anlatır:

"Gamlı bir aḳşām.. Yemek yer iken

Sāde ṣuya çorbamı içer iken

Pencereme vurdı bir el.. Perdeden

Daḡlı tefrīḳ edemezdi gelen.

Bekledim ama; yine bir ses, dedi;

"Merḥamet eyle!" Yiyecek istedi!!.

Penceremi açdım iki Müslümān,

Genc ḳadın aḡlaşıyorlar.. Heman

Vārımı verdim.. "Çekilelim!".. Elem

Etmege taṣvīr bulamaz iḳtidār..

Ah! Bu faḳirlik ne ḳadar gün yaşar!

"Açdır, dedim; ama.." Ne ġarībdir ki ben

[195] **Age,** 110.

Şemdi peksimedsiz idim. Sīneden

Bir derīn ah çıḳdı.. Edermiş naẓar

Ḥālime Caᶜfer Efendi meer

“Şimdi” dedi; ben size getireyim,

Kendi peksimetimi de vereyim.”

İşte bu ṣūretle geçen bir ḥayāt

Kimde cesāret bıraḳdı.. Memāt

Aġzını açmış idi ejder gibi

ᵓÖlmeden ac kimseleri yer gibi

Açlıḳ! Evet ḥarbiŋ aṣıl ᶜaskeri

Mevt ile tehdid eden ejderi!”[196]

İşkodra’da yaşadığı açlığın meydana getirdiği sarsıntının boyutunu şu tasvirinden anlamak mümkündür:

“Açlıḳ! Evet ḥarbiŋ aṣıl ᶜaskeri

Mevt ile tehdid eden ejderi!”[197]

Fahri Paşa, savaşın asıl askerinin açlık olduğunu belirterek, onu ölüm ile tehdit eden bir ejdere benzetmesinin yanı sıra açlığı ve açlık nedeniyle ölümü vahşet olarak tanımlamaktadır.[198] Vahşet kavramının kullanımı önemlidir, zira vahşi, medeni olmayan demektedir. Öyleyse Paşa’ya göre bu duruma sebebiyet veren düşmanlar medeni değillerdir. Hatırlanacağı üzere daha önce “medeniyet” vurgusu[199] yapan ve düşmanın medeniliğinin sözde olduğunu niteleyen Paşa’nın bu sözleri tercihinde bilinçli hareket etmesi olasıdır. Hakikaten daha önce ve o günlerden sonra açlık mefhumuyla bu denli sınanmayan Paşa’nın açlık bahsine eserin son kısmında 5 sayfa ayırması dikkate değerdir.

[196] **Age,** 114.
[197] **Age,** 115.
[198] **Age,** 112.
[199] **Age,** 11,68,99.

Fahri Paşa'nın eserlerinde ciddi bir hacim kaplayan mesele de İşkodra'nın bombardımana tutulması hadisesidir. Nitekim "Birinci Bombardıman"[200] ve "İkinci Bombardıman Devri"[201] başlıkları altında meseleye yer vermektedir.

İlk olarak "Birinci Bombardıman" başlığı altında Tuz'un düşüp Dağlıların göründüğünü, ancak açıktan saldırmaya cesaret edemedikleri için toplarını getirdiğini belirtir. Akabinde bombardımana "şiddet verildiğini" yazar. Bu dizelerden anlaşılan o ki bombardıman daha önce de olmuştur ancak o andan itibaren "şiddeti artmıştır." Nitekim devamında Dağlıların büyük havan tabyaları kurduklarını, bu büyük mermiler uçuşunca da şehirde inlemeler duyulduğunu, çoluk çocuğun öldüğünü belirtir. Bunu belirttikten sonra yeni bir bente geçen Fahri Paşa, bu kez düşmana büyük bir coşku ve hiddetle şöyle seslenir:

"At! Ṭopların sefīl.. Cehennem ateşi

Yaḳsın seniŋ de ḳalbiŋi.. Çıḳsın dumanlarıŋ

ᶜAdl ü ḥukūḳ düşmānı! Baḳ.. Bunca cānlarıŋ

Maḥv olmasıyla hiç de mi yoḳdır teᵓsīriŋ

Döḳdirdigiŋ ḳanlar içinde boġul... Sürün…

Ey müfteris.. Dağdaki vaḥşetleriŋ ᵓeşi…

Mermileriŋ çevir ki siperler bekliyor..

Gel… Varsa cürᵓetiŋ.. Seni ᵓasker bekliyor…" [202]

Bombardıman süresince Fahri Paşa'yı derinden etkileyen en büyük olgu tabiatıyla sivillerin bombardıman nedeniyle vefat etmesi ve ailelerin -bilhassa annelerin- feryatlarıdır. Nitekim devamındaki manzumede bombardıman sırasında çocukların ağlayışını ve anne babaların hallerini tasvir eder. Akabinde de bu bombardımanların birinden etkilenen ve ailesinin kimi fertlerini kaybeden Hulki isimli bit doktor hakkında şöyle yazar:

"Ḫulḳī.. Bu tabībi de felāket

Aġlatdı ve aġlıyor el-ān

[200] **Age,** 91.
[201] **Age,** 103.
[202] **Age,** 91,92.

Zīra ki refīḳasın şehādet

Aldı, çocuġı ḳaldı nālān…

Başḳa ᵓeve ḳaçmış idi māder..

Heyhāt! Muᶜaḳḳıbı açıldı..

Āġūşını açmış idi māder..

Emdirdigi ġonceᵓ-i emeldi…

Mermi tepeden doġrı indi…

Māder çocuġla ḳorḳdı.. Sinede..

Mermi paṭladı.. Cehennem

Ateşleri ṣaçdı. Ah ol dem

Bī-çāre ḳadın düşdi bī-rūḥ..

Öksüzcegizi bıraḳdı mecrūḥ!.

Bir manẓaradır ki reft-āver

Medfūn-ı turrāb zavallı māder..

Maᶜsum bayġın ḳan içinde…

Yalŋız babası fiġān içinde…

Ey Daġlı! Mücessem-i denāᵓet..

ᵓÖldürdiŋ.. Oluyor cināyet."[203]

Bu anlatıyı, Fahri Paşa'nın bir monoloğu takip eder. Burada düşmanın muharebe ile başaramadığını bombardıman ile denediği, ancak bunun da bir işe yaramayacağını, öldürmekle bir sonuca ulaşılamayacağını anlatmaktadır. Bunu takiben yeni bir bende geçen Paşa, bu kez odasında bir akşam top mermisinin patladığını Hıristiyan bir kunduracının vücudunun paramparça olduğunu aktararak bunun üzerinden dünyayı ve içinde bulunduğu durumu şu şekilde sorgulamıştır:

"İnsān çekilse bir kenāra

Aḥvāl-i cihānı etse tedḳiḳ

[203] **Age,** 92,93.

Bilcümle ledünyātı taᶜmīḳ..

Aŋlardı.. taaᶜṣṣub ve rezālet

Aḥkām sürüyor.. Hep denāᵓet!

Vaḥşīler ürküden [ürküten] bedīhi

Vaḥşetleri Avrupa ṭabīᶜīˆ

Görmekde… Sebeb nedir mi derseŋ?

Ṣorma.. Bunı sen daḫī bilirsiŋ…"[204]

Bu dizeleri yazan Fahri Paşa tekrar kunduracının evine dönerek bu evde dokuz kişinin öldüğünü hatta bir kızın mıh gibi tavana yapışarak can verdiğini dile getirir. Sonrasında da İşkodra'da bu gibi manzaralara pek çok kez şahitlik ettiğini belirtir. Nitekim devamındaki İkinci Bombardıman Devri" başlıklı manzumede öncesinde olduğu gibi bombardıman manzaraları veya en azından gördüklerini aktarmamış, yalnızca bombardımanla birlikte yeniden başlayan muharebelere değinmiştir.

4.5. Kötü Gidişatın Nedenleri, Çözüm Önerileri ve Hatırlanma

Yalnızca Fahri Paşa, İşkodra ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Balkanları kaybını şu mısralarında görüldüğü üzere halkın eğitimsizliğine, fırsatçılığına, bencilliğine ve yozlaşmasına bağlar.

"Ben büyük.. Ben ᵓiyi.. Sen fenā..

Sen çekil.. Her şeyin ver baŋa

Ben ḳavīˆ.. Sen żaᶜif.. Al saŋa

Sen cāhil.. Ben ᵓālim.. Ben dahā!

Eger böyle maḥrūm-ı ᶜakl ü ẕekā

Ḳalırsaḳ dahā, hep ḳalırız yaya.."[205]

Paşa, tüm sorunların çözümü içinse iki tavsiyede bulunur. İlki İslam'ı tam ve doğru yaşamak, ikincisi de Osmanlıcılık çerçevesinde birlik ve beraberliktir. Aslında bu iki tavsiye, Tanzimat Dönemi'nden beri süregelen "kötü gidişata son verecek"

[204] **Age,** 94.
[205] **Age,** 101.

başlıca iki öğüttür. Nitekim Tanzimat Fermanı'nın ilk cümlelerinde de kötü gidişatın İslam'dan uzaklaşmaya bağlandığı görülecektir.[206] Aslında Fahri Paşa da bu açıdan Tanzimat kuşağının bir mensubu olarak kendisinden beklenilebilecek bir beyanda bulunmuştur.

Bir hafıza metni olarak *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*, Fahri Paşa'nın ve Osmanlıların İşkodra'da yaşadıklarının unutulmaması gayesi ile kaleme alınmıştır. Bu açıdan unutulmama mefhumu eserin önemli bir olgusudur. Nitekim Fahri Paşa'nın her ne kadar yenilgi ile sonuçlansa da İşkodra'daki kimi zaferlerin unutulmamasını şu sözleriyle dile getirir:

"Ey ᶜOs̱manlı evlādı! Ey Fātiḥ'iŋ aḥfādı:

Ẓan etmeyiŋiz ḳalmadı māżīniŋ o yādı…

Māżīmiziŋ ol yādı ki destān-ı ẓaferdir..

Bülbülleri pür neşᵓe gülistān-ı ẓaferdir..

Tārīḫlere geçmiş bütün şān-ı ẓaferdir.

Gelmekde… Bizimdir yine yerler ve ahāli

Türkler büyükdür.. Bu büyük ḳavme o ᶜālī

Bir ḫaṣlet-i mümtāza yine ᶜaşḳ-ı ġüzārdır!

Bir ᶜaşḳ ki Türk'den gelir.. Türk'e sezādır!" [207]

Fahri Paşa, 177 günlük bu büyük kuşatma esnasında yaşanan açlık, yokluk, fedakârlık ve kayıpların unutulmamasını, hatalardan ders çıkarılarak daha çok çalışılması gerektiğini eserinde sık sık vurgulamış, bunu yaparken de İşkodra'da yaşananların bir "şân" olduğunu belirtip Müslümanlara ibret olmasını istemiştir. Bu kullanım aynı şekilde bir başka manzum savaş hatıratı olan Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın "Tarih-i Zafer" anlatısıyla benzerlik göstermektedir.[208] Öte yandan Fahri Paşa'dan farklı olarak Hakkı Bey, her bendin sonunda zafer yılı olan Hicri 1341 yılının unutulmaması gerektiğini zikreder

[206] Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,** (Ankara: Phoenix Yayınları, Nisan 2006): 1.
[207] Mehmed Fahri, **age,** 130-131.
[208] Bıçakçızâde İsmail Hakkı**, Tarih-i Zafer.** (İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1341): 34

5. MANZUM İŞKODRA TÂRİH-İ HARBİ'NİN EDEBÎ NİTELİKLERİ

Fahri Paşa'nın anılarının biçimsel olarak ilk bakışta en dikkat çeken yönü manzum olmasıdır. Yeni Türk edebiyatı ve modern Türk askerî tarihi içerisinde bu tür asker anılarının çok bulunmadığı gerçeğinden ve bu eserin bir şiir olmasından hareketle -nesirden farklı olarak- pek çok edebî niteliğe sahip olması olağandır. Bu nedenle eserin askerî tarihin yanı sıra edebî açıdan da tahlili ve tenkidi de işbu manzum anıların literatür içerisindeki konumunu ve hususiyetlerini tespit etmek adına önemlidir.

5.1. Anı Türü, Manzum Anılar ve Manzum Askerî Anılar

Fahri Paşa'nın anılarının şekil itibarıyla göze çarpan ilk hususiyeti manzum yani şiir şeklinde yazılmış olmasıdır. Her ne kadar literatürde anı türünün düzyazı şekliyle kaleme alınmış formları çoğunluğu oluştursa da manzum anılar ve manzum askerî anılar da zaman zaman kaleme alınmıştır. Bu nokta akıllara, başta Fahri Paşa olmak üzere "anı yazarlarının eserlerini neden manzum şekilde kaleme aldığı" sorusu gelmektedir.

Bu sorunun yanıtı -en azından kısmen- anı türünün geleneğinde ve tarihinde saklıdır. TDK Güncel Türkçe Sözlük'te "*Bir kimsenin kendi yaşadığı veya şahit olduğu olayları, bunlar hakkındaki duygu ve düşüncelerini yazdığı edebî eser*"[209] olarak tanımlanmakta olan tür, Türk edebiyatı adına kadim bir geçmişe sahiptir. Öte yandan başlı başına bir anı metni olmasa da bazı pasajları dolaysıyla anı olarak tanımlanabilecek en eski Türkçe metin, MS 7. yüzyıla tarihlenen Orhon (Göktürk) Yazıtları'dır.[210] İçinde, Türklerin düşmanlarıyla giriştiği savaşları da anlatan eser, askerî anı kültürümüzün de ilk nüveleridir denilebilir. Dolaysıyla tarihimizde anı, ciddi

[209] TDK Güncel Türkçe Sözlük "Hatırat" maddesi. https://sozluk.gov.tr/ [10.10.2023]
[210] Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 45.bs. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011).

bir yere konumlanmıştır. Dünya edebiyatında ise Ksenophon'un yazdığı *Anabasis*[211] eseri anı türünün ilk örneği kabul edilmektedir.

Türk edebiyatı çerçevesine tekrar dönüldüğü vakit anı için belirli kalıplara hapsolmayan ve başka edebî türlerle ortak paydası bulunan bir yapıya sahip olduğu kolaylıkla söylenebilir. Nitekim anı türü; şehrengiz, siyasetnâme, ruznâme, pendnâme (nasihatâme), sergüzeştnâme, seyahatnâme, sefernâme, sefaretnâme, gazâvatnâme, fetihnâme, zafernâme, vekâyinâme gibi klasik Türk edebiyatının başka nazım ve nesir türleriyle çeşitli açılardan benzerlik taşımaktadır. Yine bir çeşit anı olarak görülebilecek otobiyografi ve günlükler de anıya benzese de otobiyografiler kişinin kendi hayatını doğumundan yaşadığı güne değin; günlükler ise kişinin yaşadıklarını günü gününe kaydetmesiyle oluşur. Anı, bunlardan; kişinin hayatının yalnızca belli bir bölümünü ele alması yönüyle farklılaşır.

19. yüzyılın ortasına kadar ürün sayısı şiir geleneğinin oluşturduğu literatür içinde çok olmayan anıların, Tanzimat Dönemi'nde ve bilhassa II. Meşrutiyet sonrasında sayısı oldukça artmıştır. Her ne kadar son 200 yıldır eser yazımında düzyazı tekniği daha çok tercih edilse de bundan önceki zaman diliminde öne çıkan düzyazı değil nazımdı. Nitekim kişi, hayatının bir bölümünde yaşadıklarını şiir şeklinde ele alırsa buna "sergüzeştnâme", nesir şeklinde ele alırsa "anı/hatıra" denirdi.[212]

Sergüzeştnâmeler, anılardan daha eski gibi görülse de en eski tür Orhon (Göktürk) Yazıtları'ndan dolayı anı türü idi. Öte yandan klasik edebiyat geleneği noktasında nazmın öne çıkması, sergüzeştnâmenin yaygınlık kazanmasına vesile olmuştur. Anı ise yukarıda bahsedildiği gibi Tanzimat Devri (1860-1895) ile önem kazanmış ve yayılım sahası elde edebilmiştir.

Tanzimat'ta anının öne çıkmasının sebepleri arasında en büyük etken Batı'dan ithal edilen ve edebiyatımıza uyarlanan metinlerin hemen hepsinin nesir olmasıdır. Şiir çevirileri de şüphesiz vardı ancak Osmanlı aydını özellikle gazetelerin yayılmasıyla birlikte düzyazıya alışmaya ve yeri geldiğinde nazmın yerine -veya en azından yanına- nesirle yazmayı yeğlemiştir. Lakin bu demek değildir ki bir anda nazmın yerini nesir aldı. Şüphesiz nazım, bulunduğu konumu çok uzun yıllar muhafaza etmeyi

[211] Anabasis, **On Binler'in Dönüşü,** çev. Ari Çokona, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).
[212] Orhan Kemak Tavukçu, "Sergüzeştname", **İslam Ansiklopedisi,** c.36, (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 2009): 559-560 ve M. Orhan Okay, "Hâtırat", **İslam Ansiklopedisi,** c.16, (İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı, 1997): 445-449.

sürdürecekti. Bununla beraber eski gelenekten yeniye geçmek elbette kolay ve hızlı bir süreç olmamıştı. Herkesin bu sürece tamamen dahil olduğunu söylemek de doğru olmaz. Kimileri bu dönüşümü tamamen kabullenmiş, kimileri eski gelenekten hiç ayrılmamış kimileri de her ikisini bir şekilde harmanlamıştı.

Öte yandan Tanzimat Dönemi Türk edebiyatına tanıklık etmiş kimselerin hem eski edebiyat geleneğini hem de yeni edebiyat geleneğini tanıma fırsatı elde ettikleri bilinen bir olgudur. Nitekim Namık Kemal, Tevfik Fikret, Muallim Naci gibi Yeni Türk edebiyatının önemli isimlerinin hem eski hem yeni gelenek doğrultusunda kaleme aldıkları nice eserleri vardır.[213]

Bu durum, ben-anlatısı kaleme alma hususu için de geçerlidir. Fahri Paşa'nın eserini neden nazım şeklinde kaleme aldığı sorusu işte burada yanıt bulmaktadır. Zira Fahri Paşa da Tanzimat Devri'nde -dolayısıyla eski ve yeni geleneği görmüş ve-yaşamış biri olarak eserinde anlattığı hadiselerin ancak nazım yoluyla kalıcı olacağını düşünmüş olacak ki anılarını nazmen yazmıştır. Ayrıca eserinde anlattığı hadiselerin unutulmamasına sık sık vurgu yapması bu tespiti desteklemektedir. Dolayısıyla nazım; kafiye ve ölçüsü nedeniyle daha kolay ezberlendiği ve çağrışım yoluyla akılda tutulabildiği için, otobiyografik eserler de dahil olmak üzere kaleme alınan yapıtlarda uzun yıllar tercih edilen bir teknik olmuştur.

Savaşlar noktasından anı türüne yaklaşıldığı vakit Türk edebiyatının ve Türk tarihinin bu hususta çok zengin bir içerik ile dolu olduğu görülebilir. Nitekim Türk edebiyatının yukarıda bahsedilen ve ilk anı örneği olarak da görülebileceği vurgulanan Orhun (Göktürk) Yazıtları, kimi yerlerde Göktürk Devleti'nin Çin ve diğer Türkî kavimlerle olan savaşlarını; savaşa bizzat katılan devlet adamlarının ağzından anlatır. Bundan uzun yıllar sonra Hindistan'daki Babürlü İmparatorluğu'nun kurucusu Babür Şah'ın yazdığı *Babürnâme*,[214] içeriği bakımından savaşları da anlatan bir anı niteliğindedir. Ancak savaşları içeren ve kimi açılardan ben-anlatısı niteliği de taşıyan ilk müstakil ürünler, Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde verilmiştir. Bu noktada Yeniçağ'da ve Türk edebiyatı tarihinde maruf bir sima olan Ahmedî'nin *İskenernâme'*sinin[215] son kısımlarını zikretmek gerekebilir fakat söz konusu kısım

[213] Sadeddin Nüzhet Ergun, **Namık Kemal'in Şiirleri**, (İstanbul: İnkılap Kitabevi., 1941); Tevfik Fikret, **Bütün Şiirleri**, haz. İsmail Parlatır, Nurullah Çetin, (Ankara TTK Yay., 2023).
[214] Gazi Zahireddin Babur Şah, **Babürnâme,** çev. Reşit Rahmeti Arat, (İstanbul: Kabalcı Yay., 2006).
[215] Ahmedî, **İskendernâme,** haz. Yaşar Akdoğan, Nalan Kutsal, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2019)

savaş edebiyatı kapsamına girse de ben-anlatısı değildir. Ancak Gelibolulu Zâ'îfî'nin bir tür sergüzeştnâme de olan *Gazâvât-ı Sultan Murad*[216] adlı manzum eseri hem bir savaş edebiyatı ürünü hem de bir ben-anlatısıdır. Zâ'îfî burada Sultan II. Murad'ın yanında 1447'ye kadar şahit olduğu savaşları, seferleri ve sonraki olayları anlatmıştır.

Dolayısıyla bu çalışmanın öznesi olan *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'nin şeklî ve niteliksel özelliklerine benzeyen en eski Türkçe eserin bu olduğu söylenebilir.[217] Modern öncesinde (Tanzimat öncesi) yazılmış ve literatürün ilk örnekleri olan bu eserlerden tekrar *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'ne dönülecek olursa Fahri Paşa'nın bu yapıtına yakın zaman diliminde de benzer eserler olduğu görülecektir. Yine de baştan söylemek gerekir ki Türk edebiyatında ve askerî tarih literatüründe başlı başına, bir direnişin ve akabindeki teslimiyetin işlendiği *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*'nden başka hiçbir manzum anı yoktur.

5.2. Biçimsel Özellikleri

Fahri Paşa, İşkodra'da yaşadıklarını ve şahit olduğu olayları kaleme alırken gayesinin tüm bu acıların ve kahramanlıkların unutulmaması olduğunu eserinde sıkça vurgulamıştır. Bu noktadan hareketle Mehmed Fahri Paşa'nın anılarının en temel edebî niteliği düzyazı değil şiir şeklinde, yani manzum olarak yazılmış olmasıdır.

Şiirdeki dize sayıları, kafiye düzeni ve öbekleşmesindeki sistematik düzen; nazım biçimi olarak tanımlanmaktadır. Fahri Paşa'nın anılarının da bir şiir metni olduğu düşünüldüğünde bu eserin de bir nazım biçimi vardır. Yukarıdaki ölçütler ışığında eser incelendiğinde Klasik Türk edebiyatı çerçevesinde bu manzumenin mesnevi nazım biçimi ile yazıldığı görülecektir.[218] Tabiî olarak bu eserin şekil itibarıyla bir "manzum hikâye" olduğu düşünülebilirse de Fahri Paşa'nın bu yazdıklarının bir hikâye değil anı olması söz konusu düşünceyi boşa çıkaracaktır. Nitekim mesnevilerde ve kasidelerde tekdüzeliği kırmak adına araya gazel ve murabba ekleme geleneği bu eserde mersiyeler ekleme şeklinde ortaya çıkmıştır.

---

[216] Mehmet Sarı, "Gelibolulu Za'ifi Muhammed - Gazavat-ı Sultan Murad Han: İnceleme (Ses Değişmeleri, Benzeşmeleri ve Uyumlar), Metin – Sözlük" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994).

[217] İsmail Yıldırım, "Za'îfî" **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zaifi-mehmed-gelibolulu-zaifi [09.11.2023].

[218] Her beyti ayrı uyaklı bir divan edebiyatı nazım biçimi. TDK Güncel Türkçe Sözlük "Mesnevi" maddesi. https://sozluk.gov.tr/ [10.12.2023]

Eserin dikkat çekici bir yönü de anlatının önemli bir kısmında cümlelerin mısradan taşıp alt mısrada devam etmesi ve sonlandırılmasıdır. *Anjambman*[219] adı verilen bu teknik daha ziyade Servet-i Fünûn Devri'nde Türk şiirine girmiş olup şiirin düzyazıya yaklaştırılması sonucu doğmuştur. Özellikle Mehmed Akif Ersoy'un *Safahat*'ında son derece başarılı örnekleri olan teknik, Fransız edebiyatından Türk edebiyatına geçmiştir.[220] Bu bilgiler ışığında Fahri Paşa'nın edebiyat akımlarını yakından takip ettiği sonucuna ulaşılabilir.

Eserin ciddi bir kısmında aruz vezninin uygulandığı görülse de yoğun kullanılan bir kalıptan söz edilemez. Öte yandan aruzun görece az kullanılan kalıplarının tercih edilmesi de dikkat çekici bir olgudur. Buna rağmen kimi yerlerde aruz kalıbının hatasız uygulanamadığı da vakidir. Ayrıca eserde serbest vezin de kullanılmıştır.

Fahri Paşa'nın manzum anılarında mesnevi nazım biçiminin kullanıldığı daha önce zikredilmekle beraber, mesnevi nazım biçiminin bir sonucu olarak düz uyak şemasının tüm eserde kullanıldığı söylenemez. Sözgelimi 33. sayfada yer alan 2 bentlik mersiyede çapraz kafiye kullanılmıştır:

"Mersiye

İlahī ḥużūrunda.. Ḳanlı kefen

Giymiş.. Şehīdler el baġlıyor

Sirişk-i teᵓessür döküb dīdeden

Duᶜā eyliyor.. Milletine aġlıyor

İlāhī! Behişt'iŋ bülbülleri

Terennümle muhriḳ mersiyeler

Açub sīneler.. Aġlasın gülleri

Ṣaçılsın jaleden çok giryeler!..

–

Düşmān çadırları ordugāhın

[219] Anjambman/ulantı, şiirdeki cümlelerin bir dizede bitmeyip sonraki dizede devam etmesi ve dizenin kendinden önceki dizenin son kelimesiyle başlaması anlamlarına gelir. Hasan Yürek, "Sihr-i Helâl ile Anjambman Teknikleri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", **Bilig Dergisi,** s.46, (2008): 179-180.
[220] **Age,** 180.

Ḥāliyle bıraḳdı.. Hem silāḥın

Ḳapdı.. Uzaklara sıvışdı.

Tam bu ṣırada idi girişdi

Bizden tepeye ḳadar çıḳanlar

Süngüyle hücūma.. Aḳdı ḳanlar.

Düşmān tepeyi terke mecbūr

Oldı. Bizimkiler de mesrūr

Ḥarb etmege bā-kemāl-i şiddet

Ṣırtlarda ḳaldılardı raḥat."[221]

Devamındaki savaş anlatısında ise art arda gelen kimi mısralar, kafiyeli olsa da ara ara kafiye şeması bozulmuş, mısra sonuna uygun kafiye bulunamamıştır. Kafiyeler içinde de daha ziyade zengin ve tam kafiye tercih edilmiştir. Şu mısralar buna örnek olacak niteliktedir:

"Ertesi ṣabāḥ.. Ġayet erken

Ẓulmet gidüb olmamışdı rūşen"[222]

Kafiyenin yanı sıra eserde kimi yerlerde mısra başı tekrarına da rastlanmaktadır. Eserde bu tür mısra başı kafiyelerinin en iyi görüldüğü yer sayfa 74 ve 75'te yer alan mersiyenin "şehidler" redifli bendidir:

"Ey ʿaskeriniŋ rehberi fedākār şehīdler!

Ey rezm ü veġā şehperī fedākār şehīdler!

Ey ḥub-ı vaṭan gevheri fedākār şehīdler?

Uġrunda ṣaḳınmayan seri fedākār şehīdler!"[223]

Edebî açıdan eserde ahengi sağlayan bir diğer unsur da Fahri Paşa'nın kullandığı edebî sanatlardır. En sık rastlanan örnekler: teşbih (benzetme), tekrir (tekrar), mübalağa (abartma) ve telmihtir (hatırlatma). Bunların dışında edebî sanat pek

[221] Mehmed Fahri, **age,** 33.
[222] **Age,** 35.
[223] **Age,** 74.

kullanılmamıştır. Kaldı ki yukarıda zikredilen üç sanat da eserde geniş çaplı olarak yer edinememiştir.

Yukarıdaki bulgulardan hareketle Fahri Paşa'nın bu manzum anılarında genel olarak edebî ve sanatsal hassasiyetler gözetmediğini söylemek mümkündür. Bunun temelinde ise iki muhtemel neden yatmaktadır. İlk olarak Fahri Paşa'nın bu eserini bir an önce yayımlanmasını istediği için eserini edebî cihetle geliştirmeye zaman ayıramamış olmasıdır. İkincisi ise Fahri Paşa'nın anılarını sanatsal kaygılarla değil unutulmama mefhumunu çerçevesinde yaşadıklarını aktarma gayesinde olduğu için eserin edebî yönden geliştirilmesine gerek duymadığıdır. Öte yandan her iki nedenin de bir arada geçerli olması daha muhtemeldir.

5.3. Dil ve Üslup

Yalnızca Fahri Paşa bu eserinde genel olarak anlaşılır bir dil kullanmıştır. Hatta isimler ve fiillerin ekseriyeti bugünün Türkçesine yakındır. Ancak kullandığı kimi kelimeler kendi günü için dahi eski sayılacak niteliktedir. Fakat bu kullanım Fahri Paşa'nın gözetmeye çalıştığı aruz veznine uygun hareket etme çabasının bir sonucu olarak da düşünülebilir.

Eserdeki anlatım/üslup ağırlıklı olarak tasvire dayalıdır. Meseleyi ve atmosferi kimi yerlerde gözlem esasına dayanarak ve -eserinin diğer kısımlarına kıyasla- ayrıntılı bir şekilde tasvir eder. Sözgelimi şu dizelerde yapılan tasvir, anlatıda ele alınan kimi hadiselerden daha ayrıntılıdır:

"Dürbini gögsünde.. Elinde ḳalem

Bir de Rovelver belinde.. O dem

Ẕātına ḥürmetle verince selām

Kendisi de etdi baŋa iḥtirām.

Vaż^{c}iyeti dik ve ḳollar düşük

Tam bir ^{c}asker idi.. Hem pek büyük"[224]

Eserin anlatımındaki bir diğer husus ise özellikle savaş anlatılarını işleniş biçim ve sırasıdır. Nitekim anlatı önce genel bir çerçeve ile başlar, akabinde savaşta dikkat

[224] **Age,** 52.

çeken bir subay veya olay tasvir edilir, onu takiben şehitler için bir mersiye yazılır. Son olarak savaş anlatısına geri dönülerek, anlatı kayıplar hakkında verilen bilgiler ışığında bolca tasvirle sona erdirilir.

Fahri Paşa'nın anılarında genel olarak zamanın doğrusal olduğu görülse de kimi yerlerde bunun dışına çıkarak zamanda geri dönüşler de yapmıştır. Örneğin eserin hemen başında Tuz kasabasının düşman eline geçtiğini, bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin yenildiğini (hatta esir alındığını) anlattıktan sonra Tuz'un kaybediliş sürecine değinmek suretiyle zamanın doğrusallığından çıkar.[225]

Muharebe tasvirleri açısından eser, Mehmed Âkif'in safahatı ile ciddi benzerlikler taşımaktadır. Nitekim daha önceki bölümlerle değinildiği gibi Sivri Tepe bölgesindeki muharebelere dair Fahri Paşa oldukça detaylı tasvirlerle atmosferi sunmaktadır. Bu tasvirler ile Mehmed Âkif'in *Çanakkale Şehitlerine* manzumesi arasında bir analoji kurmak mümkündür. Aşağıda hem Mehmed Fahri hem de Mehmed Âkif'ten yapılan alıntılar bunu daha net göstermektedir:

Mehmed Fahri Paşa:

"Birbiri ardınca ve birden gelen

Parçalayan, ᶜaskeri maḥv eyleyen

Güllelerden mütemādī düşen

Mevt-i fecīᶜden, yürekler ᵓezen

Aṭlas küreden olaraḳ nevḥa-zen

Hıçḳıraraḳ aġladı.. Hem zīr-ḥāk

ve volḳānını ṣaçdı olub sīne-çāk..

Āh! Nice cān eyledi ṭoplar helāk!

Āh! Ne ḳadar ᶜaskerimiz ḫūn-ı pāk

Dogdı o gün şevḳ-i şehāḏet ile,

Pek çoġı uġraşdı şecāᶜat ile.."[226]

(..)

[225] **Age,** 8,9.
[226] **Age,** 63,64.

Ateş ṣaçardı tekmīl havanlar,

Ḳalmış siperde nice civanlar.

Mevt-i faciᶜa olmuşdı maḥkūm.

Uġrāşdı durdu yüzlerce maᶜṣūm!

Paṭlar atardı mermi havaya

Gūyā şehīdi yollar semāya

Ṣoŋra havadan arża düşerler,

Naᶜş-ı mübārek doldı siperler! [1]

Ḳollar.. Bacaklar.. Bir yanda perrān

Bir yanda gövde, başlar, dī-rīzān!

Sivri Tepe'miz düşmāna gitdi"[227]

Mehmed Âkif:

"Öteden sâikalar parçalıyor âfâkı;

Beriden zelzeleler kaldırıyor a'mâkı;

Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin;

Sönüyor göğsünün üstünde o arslan neferin.

Yerin altında cehennem gibi binlerce lâğam,

Atılan her lâğamın yaktığı: yüzlerce adam.

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;

O ne müthiş tipidir: Savrulur enkâz-ı beşer...

Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak,

Boşanır sırtlara, vâdîlere, sağnak sağnak.

Saçıyor zırha bürünmüş de o nâmerd eller,

Yıldırım yaylımı tûfanlar, alevden seller.

[227] **Age,** 71.

Veriyor yangını, durmuş da açık sînelere,

Sürü halinde gezerken sayısız tayyâre.

Top tüfekten daha sık, gülle yağan mermiler...”[228]

[228] Mehmed Âkif Ersoy, **Safahat**, haz. Necmettin Turinay, TBMM, Ankara 2021, 790.

6. SONUÇ

Balkan Harbi, Osmanlı toplumu üzerinde ciddi bir travma etkisi yaratmıştı. Nitekim Türkiye'deki kolektif hafıza içeresinde hiçbir yenilgi, Balkan Harbi kadar hızlı ve bu hıza rağmen büyük bir kayıpla neticelenmemişti. Üstelik bu yenilginin eski Osmanlı tebaalarının birlik olup saldırması nedeniyle başlaması yetmiyormuş gibi bir de Osmanlı Ordusunun kendi iç cephesinden Halaskar-İttihatçı diye ikiye bölünmesi, işlevsiz redif teşkilatı ve yanlış askerî idare; yenilgiyi tam bir bozguna dönüştürdü. Savaştan hemen sonra tüm bu nedenlerle eski veya muvazzaf subaylar ve generaller hızlı bir yazma işine giriştiler. Bilhassa ben-anlatılarının sayısı oldukça arttı. Nitekim yenilginin sorumlusu olmadıklarını anlatmak,[229] kendilerine yönelik suçlamalara yanıt vermek,[230] gözlemlerini askerî bilimler ve tarih çerçevesinde ilgililere (bilhassa didaktik kaygılarla askerlere) aktarmak gibi nedenlerle askerler, anılarını yazdılar. Bunun yanı sıra kimileri de yenilginin müsebbiplerini ve nedenlerini ortaya çıkarmak için anılarını yazma ihtiyacı hissettiler.[231] Kimileri ise daha ziyade yaşadıklarını diğer insanlara aktarmak [232] veya en azından sonraki nesillere bir öğüt metni olması için savaştaki gözlem ve tecrübelerini yazıya döktüler.[233]

Bu noktada Fahri Paşa'nın manzum anılarını yazmaktaki gayesi yaşadıklarını diğer insanlara aktarmak ve sonraki nesillere öğüt bırakmak şeklinde açıklanabilir. Nitekim işbu çalışmanın önceki bölümlerinde Fahri Paşa'nın "İşkodra'da olanların unutulmamasını" istediği vurgulanmıştı.[234] Ayrıca kendisi burada yapılan fedakarlıkların, çekilen acıların, verilen kayıpların, yaşanılan vahşetin, uğranılan ihanetin hatırlanmasını eserinde yeri geldiğinde vurgulamıştır.

---

[229] Bkz. Zeki Paşa, **1912 Balkan Harbi'ne Ait Hatıratım.** haz. Halit Fesih Kalkan, (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2013)
[230] Bkz. Abdullah Paşa ve Mahmut Muhtar Paşa, **Abdullah Paşa'nın Balkan Savaşı Hatıratı - Mahmut Muhtar Paşa'nın Cevabı,** haz. Hülya Toker,Sema Demirtaş, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2012).
[231] Bkz. Sait Pertev Demirhan, **Balkan Savaşı'nda Büyük Genel Karargâh**. haz. Sema Demirtaş, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2013).
[232] Bkz. İsmail Hakkı Okday. **Yanya'dan Ankara'ya.** (İstanbul: Sebil Yayınevi: 1994).
[233] Bkz. Hüseyin Cemal. **Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler: Edirne Harbi, Muhasarası, Esaret ve Esbab-ı Felaket.** haz. Aziz Korkmaz, (Ankara: TTK Yayınları, 2014).
[234] Bkz. *Kötü Gidişatın Nedenleri, Çözüm Önerileri ve Hatırlanma* Bölümü.

Öte yandan yukarıdaki sınıflamadan da görüleceği üzere bu tezin sonuç bölümü, bir bakıma Balkan Harbi ve Balkan mağlubiyetine dair anılar bağlamında *Manzum İşkodra Tarih-i Harbi*'nin önemi de kapsayan bir niteliğe sahiptir. İlaveten Fahri Paşa'nın manzum anıları, tarihi açıdan Balkan Harbi'nin İşkodra Cephesi'ne ait yegâne Türkçe müstakil askerî ben-anlatısıdır. Yalnızca bu nitelik dahi eseri "kıymetli" addetmeye vesile olacak bir unsurdur. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na dair askerî tabip sınıfından subaylara ait otobiyografik metinlere rastlanabilirken,[235] Balkan Harbi'ne dair Fahri Paşa'nın anılarının dışında böyle bir hatırattan söz etmek şu an için mümkün değildir.

Bunların dışında da eserin öne çıkan ve bu çalışma vesilesiyle keşfedilen diğer niteliklerini de vurgulamak gerek. Nitekim eser, 1912-1913 İşkodra Muharebeleri ve Muhasarası'nı anlatan yegâne Türkçe askerî hatırattır. Bu açıdan savaşın insani yönüne ve savaştaki sivillerin durumuna dair bilgileri bir şahit gözüyle içermesi yönüyle İşkodra Muharebeleri ve Muhasarası noktasında emsali az bir kaynaktır. Öte yandan bir hatırat olmanın yanı sıra bir nasihatname ve mersiye seçkisidir. Biçimsel olarak ise manzum anı geleneğinin nadir örneklerindendir denilebilir. Bir diğer önemli husus, muharebeleri doğrudan yaşayan birinin, gördüklerini anlattığı nadir bir manzum eserdir. Türk edebiyat tarihinde savaşla ilgili manzum eser kaleme alan şairlerin pek azı savaş alanında bulunduktan sonra eserlerini Fahri Paşa gibi kaleme almışlardır.

Edebiyat tarihi cihetiyle esere incelendiği takdirde ise savaş tasvirlerinin şiir diliyle yazıldığı 20. yüzyıldaki ilk Türkçe eserlerden olduğu görülecektir. Ayrıca eserde hem serbest vezin hem aruz vezni çapraz ve düz kafiye ile kullanılmıştır. İçindeki kimi manzumeler ise Mehmed Akif'in *Çanakkale Şehitlerine* manzumesiyle savaş tasviri açısından ciddi benzerlikler taşımaktadır.

İşkodra Kuşatması esnasında meydana gelen Hasan Rıza Paşa suikastı hususunda olaya şahitlik ederek bunu kaleme alan Orgeneral Nafiz Gürman ve Korgeneral Kiramettin Kocaman'ın eseri dışında neredeyse hiç Türkçe birincil kaynak yokken bu boşluğu Fahri Paşa'nın anıları doldurmaktadır. Ayrıca daha önce değinildiği üzere eserdeki maddi bilgi hataları dışında yapıt, büyük oranda tarihi gerçeklik ile örtüşmektedir. Osmanlı Devleti tarafında savaşanların en azından

[235] Bkz. Behçet Sabri Erduran, **Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale,** haz. Tamay Açıkel, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2019) ve Muzaffer Alatur, **Bir Doktorun Kurtuluş Savaşı Hatıraları**, haz. Selim Ahmetoğlu, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).

subayların gözünden Sırp, Karadağlı ve Malisör algısının net görüldüğü bir yapıt yine Fahri Paşa'nın anılarıdır. Savaş hatıratlarının pek çoğunun muharip subay/astsubay/erler tarafından yazıldığı düşünülünce, muharip olmayan bir subayın gözünden yazılan ender bir hatırat olduğu da dikkat çekici bir ayrıntıdır.

Manzum İşkodra Tarih-i Harbi, İşkodra bombardımanı ile sivillere karşı yapılan hukuksuz saldırılara dair de birincil elden bir kaynaktır. Öte yandan Fahri Paşa'nın Tanzimat Devri mektepli subaylarından olmasına karşın bu nesilden cephede görev yapıp muharebelere şahitlik eden çok az sayıdaki subaydan biri olması, mühim bir niteliktir. Zira o nesil, bu devirde ya emeklidir ya da paşa olarak cephe gerisindedir.

Tüm bu hususiyetlerin yanı sıra, Fahri Paşa'nın anılarında, Balkan Harbi'nin meydana getirdiği travma net olarak okunmaktadır. Ayrıca savaştan hemen sonraki emekliliğinin başlangıcında Fahri Paşa'nın bu eserini kaleme alması, aslında Paşa'nın içinde bir ihtiyaç haline gelen yaşadıklarını ve gördüklerini yazma hissinin açık bir tezahürüdür.

KAYNAKÇA

Abdullah Paşa ve Mahmut Muhtar Paşa (2012). *Abdullah Paşa'nın Balkan Savaşı Hatıratı-Mahmut Muhtar Paşa'nın Cevabı,* haz. Hülya Toker-Sema Demirtaş. Alfa Yayıncılık.

Abdullah Paşa. (2012). *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hatıratı.* haz. Tahsin Yıldırım, İbrahim Öztürkçü. DBY Yayınları.

Abdurrahman Nafiz – Kiramettin (1933). *1912-1913 Balkan Harbinde İşkodra Müdafaası.* 2c. Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği X. Şube Askerî Matbaa.

Acehan, A. (1998). *Halit Fahri Ozansoy, Hayatı Eserleri Sanatı* (Yayın no. 73163) [Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Ahmet İzzet Paşa. (1992). *Feryadım*. haz. Süheyl İzzet, Nehir Yayınları.

Aka Gündüz. (1334). *Bozgun***.** Kanaat Matbaası.

Akgün, S. (2015). *Birinci Dünya Savaşı: Tarih Yazımında Cephe ve Kimlik*. *Turkish Studies,* (13), 29-42.

Alatur, M. (2021). *Bir Doktorun Kurtuluş Savaşı Hatıraları. (*Haz., S. Ahmetoğlu), Timaş Yayınları.

Alpat, L. (2010). *Balkan Bir Osmanlı Askerinin Anıları: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş'a.* haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Ozan Arsalan, Şenocak Kültür Yayınevi.

Altay, F. (2022) *On Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Altınova, B. (2001). *1908-1918 Arası Türk Edebiyatında Hatıra Türünün Edebî Özelliklerinin İncelenmesi* (Yayın no. 108781) [Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Anabasis. (2019) *On Binler'in Dönüşü*. **(**Çev., A. Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Andonyan, A. (1999). *Balkan Savaşı.* (Çev., Z. Biberyan), Aras Yayınları.

Apak, R. (1988), *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları.* TTK Yayınları.

Armaoğlu, F. (2013). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)***.** TTK Yayınları.

Artuç, İ. (1988). *Balkan Savaşı.* Kastaş Yayınları.

Atabay, M. (2013). *İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar*. Paradigma Akademi.

Aydın, S. (2013). *Balkanların Acı Yüzü: Basın Tarihinde Balkan Savaşları.* Yeditepe Yayınları.

Aydıngün, R. (2017). *Bir Askerin Yaşam Destanı*. Neden Kitap Yayınları.

Baldwin, Herbert F. (2012). *Trakya'da Bir Savaş Fotoğrafçısı: Balkan Savaşı Anıları. (*Çev., İ. Seyrek), Demkar Yayınevi.

Bartlett, E.A. (2014). *Türklerin Rumeli'ye Vedası.* (Çev., G. Şengün & H. B. Yavuz, İz Yayıncılık.

Bello, H. *Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı* (Yayın no. 250936) [Yüksek Lisans Tezi. Mimarsinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Beşikçi, M. (2012) Askerî Tarihçiliğin Gayri Resmî Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri. *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 91-104

Beşikçi, M. (2012). Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası. *Türkiye Günlüğü,* **(**110), 27-43.

Beşikçi, M. (2013). Bir Yenilginin Anatomisi: Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği, 1912-1913. *Savaş Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 297-309.

Beşikçi, M. (2018). Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Askerlerin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz. *Toplum ve Bilim Dergisi*, (144), 253-258.

Beşikçi, M. (2019). *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası,* 2.bs. İletişim Yayınevi.

Bıçakçızade İsmail Hakkı. (1341). *Tarih-i Zafer*, İzmir Tayyare Cemiyeti.

Binbaşı Süleyman Bey. (1997). *Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır: Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları***,** (Haz., Ö. Türkoğlu), Kebikeç Yayınları.

Birinci, A. (2012) *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meselesi.* Dergâh Yayınları.

Caine, B. (2012). *Biyografi ve Tarih.* **(**Çev., M. Sözen)**,** Türkiye İş Bankası ve Kültür Yayınları.

Cesur, H. (2008). *Hatıratlar Işığında Türk Kamuoyunda Balkan Savaşları (1912-1913)* (Yayın no. 215636) [Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi

Conk, C. (1947) *Canlı Tarihler: Balkan Harbi Hatıraları 1912-1913***.** Türkiye Yayınevi.

Çakmak, Fevzi. (2011). *Batı Rumeli'yi nasıl kaybettik: Garbî Rumeli'nin Sûret-i Ziyaı ve Balkan Harbi'nde Garb Cephesi*. (Haz., A. Tetik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çelik, B. (2004). *İttihatçılar ve Arnavutlar*. Büke Yayınları.

Dağdevirenzâde M. Şevki Bey. (2005). *Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları***.** (Haz., R. Kazancıgil & N. Gökçe), Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi.

Demirhan, S. P. (2013). *Balkan Savaşı'nda Büyük Genel Karargâh.* (Haz,. Sema Demirtaş), Alfa Yayıncılık.

Demirtaş, Bahattin. (2017). Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği. *Tarih ve Gelecek Dergisi***,** (c.3 s.1), 165-182.

Doktor Mehmed Fahri. (1329). *İşkodra Muhâsarası, Muhârebat-ı Mühimme, Vekâyi'-i Fecî'a, Şehidlerimiz ve Mersiyeleri: Manzum İşkodra Tarih-i Harbi.* Mekteb-i Harbiye Matbaası.

"Dr. Fahri Pş. Kıymetli Müderris Dün Vefat Etti". (1932, 7 Ağustos). *Cumhuriyet*

"Dr. Pr. Fahri Pş. Öldü!". (1932, 7 Ağustos) *Milliyet.*

Duman, H. (1991). *Balkan Savaşı Edebiyatımız* (Yayın no. 18967) [Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Duman, H.H. (2005). *Balkanlara Veda,* Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.

Duranoğlu, R. (1939). *Yanan Gönül.* Yenikitap Basımevi.

Engin, M. H. (2007). *Balkan, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı Anıları: Seferden Sefere.* (Haz., S. Engin), Kömen Yayınları.

Erduran, B. S. (2019). *Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale, (*Haz., T. Açıkel), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ergin, M. (2011). *Orhun Kitabeleri,* Boğaziçi Yayınları, 2011.

Erickson, E. J. (2013). *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu,* (Çev. G. Ç. Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Erken, İ. (2014). *İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)* (Yayın no. 335388) [Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Ersoy, M. A. (2021). *Safahat.* (Haz., N. Turinay), TBMM.

Ertuna, H. (1983.). *Balkan Harbi'nde Yanya Kuşatması ve Esat Paşa.* Genelkurmay Basımevi.

Ertuna, H. (1986). *İşkodra Savunması ve Hasan Rıza Paşa.* Genelkurmay Basımevi.

"Fahri Pş. Dün Gömüldü". (1932, 8 Ağustos) *Vakit***.**

Fahri Paşa'nın İşkodra'ya Tayin Evrakı, 1328/1910, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.MUİ, No. 107-18.

Filov, B. (2014). *Balkan Savaşları Günlüğü.* (Haz. H. Mevsim), Timaş Yayınları.

Ginio, E. (2022). *Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası,* (Çev., C. Atay), İletişim Yayınları.

Görgülü, İ. (2021). *On Yıllık Harbin Kadrosu,* 3.bs. TTK Yayınları, 2021.

Hafız Hakkı Paşa. (2020) *Bozgun: Balkan Harbi.* (Haz. İ. Kara), Kamer Yayınları.

Halit Fahri. (1932, 9 Ağustos). Teşekkür. *Cumhuriyet.*

Halit Fahri. (1932, 25 Ağustos). Âmâ Ölen Babacığıma. *Uyanış.*

"Halit Fahri Ozansoy'un Biyografisi". (1971, Nisan). *Hisar Dergisi.* Sayı 88.

Hall, R. C. *Balkan Savaşları 1912 –1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası,* (Çev. M. T. Akad), Homer Yayınları.

Hallı, R. (1979). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu, C III, K I, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu.* Genelkurmay Basımevi.

Hayta, N. (2008). *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913).* Atatürk Araştırma Merkezi.

Hüseyin, C. (2014). *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler: Edirne Harbi, Muhasarası, Esaret ve Esbab-ı Felaket.* (Haz., A. Korkmaz), TTK Yayınları.

İnalcık, H. & Seyitdanlıoğlu, M. (2006). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Phoenix Yayınları.

İşkodra Kolordusu Erkan-ı Harbiye Reisi Binbaşı Kerameddin Bey vasıtasıyla gönderilen şehid zabitan cetveli, 22.5.1913, MSB ATASE, BHK, 665 - 6 - 6.

Jata, M. (2014). *Balkan Savaşlarında İşkodra Vilâyeti (1912-1913)* (Yayın no. 386899) [Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Kalaycıoğlu, H.H. (2023). *Birinci Cihan Harbi'ndeki Hayatım (Sarıkamış ve Kafkas Cephesi).* (Haz., T.T. Durukan), Arı Sanat Yayınları.

Karasu, B. (2019). Feleğe İsyan-Kadere Rıza: Amasyalı Münîrî'nin Mersiyesinde Felek ve Feleğe Dair Söylem Biçimleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, (s.1, c.3), 139-146.

Karpat, Kemal H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri.* Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kaytan, G. (2018). *Balkan Savaşları'nda İşkodra Müdafaası* (Yayın no. 508704) [Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Kaytan, G. (2019). Balkan Savaşları'nda Kuşatılmış Bir Şehir ve Kahraman Bir Kumandan: İşkodra Müdafaası ve Hasan Rıza Paşa. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi***,** (c.9, s.17), 158-200.

Kazancıgil, A. (1991) *Tıp Fakültesi Tarihçesi,* c.2. Özel Yayınları.

Kazancıgil, R. (1986). *Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri,* Edirne Araştırması Merkezi Yayınları.

Kerimoğlu, H.T. (2013) Trablusgarp Savaşı. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- I* ed. Neşe Özden, Mehmet Temel, Yasemin Doğaner vd. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 329-344.

Kiel, M. (2001). İşkodra. *İslam Ansiklopedisi,* c..23, Türkiye Diyânet Vakfı, 433-434.

Korkmaz, E. (2021). *Harbiye Nazırı Nazım Paşa:31 Mart Baskını, Balkan Savaşı, Bâb-ı Âli Baskını,* Selenge Yayınları.

Kurdoğlu, V.B. (1967). *Şair Tabipler,* Baha Matbaası.

Kutlu, S. (2007) *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti.* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Lauzanne, S. (1990). *Balkan Acıları Hastanın Başucunda Kırk Gün***.** (Çev., M. Çulcu), Kastaş Yayınları.

Mahmud Muhtar Paşa & Fazlı Necib. (2007). *Rumeliyi Neden Kaybettik.* Örgün Yayınevi.

Mahmud Muhtar. (2018). *Balkan Harbi: Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusu'nun Muharebeleri.* Parola Yayınları.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hıfzussıhha Muallim Muavini Olarak Miralay Fahri Bey'in Tayin Evrakı, 1325, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, MF.MKT, No. 1028 - 47.

Metin, S. (1996). *Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı-Sancak Destanı***.** Ajans Press Yayınları

Okar, M.A (2013). *Osmanlı Balkanlarının Son On Yılı (1902-1912)*. (Haz., A.M. Okar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okay, M.O. (1997). Hâtırat. *İslam Ansiklopedisi,* c.16, Türkiye Diyânet Vakfı, 445-449.

Okday, İ.H. (1994). *Yanya'dan Ankara'ya.* Sebil Yayınevi.

Ömer Seyfettin. (2013). *Balkan Harbi Hatıraları***.** (Haz, T. Yıldırım), Dün Bugün Yarın Yayınları.

"Ölüm". (1932, 7 Ağustos). *Vakit.*

Önder, S.F. (1991). *Manzum Hatıralar-Dünden Bugüne*, Kendi Yayını.

Özatalay, F. (1984). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi Garp Ordusu Karadağ Cephesi, III ncü Cilt 3 ncü Kısım***,** Genelkurmay Basımevi.

"Petar Bojović" (2023). https://serbialandofheroes.wordpress.com/english-section/petar-bojovic-1858-1945/

Reed, J. (2006)**.** *Balkanlarda Savaş. (*Çev., F. B. Aydar & S. Tamgüç), Pencere Yayınları.

Rey, A.R. (2014). *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım*, (Haz., N.Ö. Akın), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Sağlık Bilimleri Üniversitesi. (2016). *Osmanlı Belgelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne,* Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2016.

Salih Hayrî. (1988). *Kırım Zafernamesi-Hayrâbâd-*, (Haz., N. Binici, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Soğukömeroğulları, M. (2014). Doktor Mehmet Fahri'nin Manzum İşkodra Tarih-i Harbi Adlı Eseri Üzerine. *I. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildiriler, 12-13 Kasım 2014***.** Nevşehir Hacı Bektaş-ı Veli Üniversitesi, 184-195.

Soğukömeroğulları, M. (2020). Mehmed Fahri Paşa. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehmed-fahri-pasa

Sona, İ. & Negiş, D. (2023). İstanbul'un İşgali'nden Lozan Barış Konferansı'na: Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın Tarih-I Zafer'i. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (19), 317-38.

Süleymanoğu Yenisoy, H. (2012). 1912-1913 Balkan Savaşlarının Edebiyata Yansıması. *Balkan Araştırmaları Dergisi,* (c.1, s.1), 91-112.

Tavukçu, O.K. (2009) "Sergüzeştname". *İslam Ansiklopedisi*, c.36, Türkiye Diyânet Vakfı, :559-560

Tharaud, J. & Tharaud, J. (2013) *İşkodra'da Savaş.* (Çev. F.B. Kocamemi), Bilge Kültür Sanat Yayınları.

"Tıp Fakültesinin En Eski Müderrislerinden Dr. Fahri Pş. Vefat Etti". (1932, 11 Ağustos) *Servetifunun.*

Todovora, M. (2020). *Balkanlar'ı Tahayyyül Etmek,* (Çev., D. Şendil), İletişim Yayınları.

Trabzonî, A.R. (2000). *Manzume-i Sivastopol*. haz. Veysel Usta. Kültür Bakanlığı.

Turan, Ö. (2013). Balkan Savaşları. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I* ed. Neşe Özden, Mehmet Temel, Yasemin Doğaner vd. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 345-362.

Ulucatsoy, H. (2019). *Türk Savaş Edebiyatı ve Propaganda (1828-1912)* (Yayın no. 18967) [Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Uyar, M. (2012). Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu ile Yüzleşmek. *Türkiye Günlüğü,* (110), 65-74.

Von Hochwächter. G. (2008). *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephede*. (Çev., S.Toydemir), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Von Zambaur, H. (1914). *Die Belagerung von Skutari (10. Oktober 1912 bis 22. April 1913).* Georg Stilke.

Yetişgin, M & Başkan F. (2020). Osmanlı-Sırp İlişkileri: Selanik Limanı Üzerinden Sırbistan'a Patlayıcı Madde Sevkiyatı. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* (c.124, s.245), 371-394.

Yıldırım, İ. (2020). Gelibolulu Za'îfî. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/zaifi-mehmed-gelibolulu-zaifi*

Yürek, H. (2008). Sihr-i Helâl ile Anjambman Teknikleri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma. *Bilig Dergisi,* (46), 179-180.

Yüzbaşı Osman Nuri. (2014). *Balkan Harbi Hatıratı.* **(**Haz., Z. Kerman), Dergâh Yayınları.

Zeki Paşa. (2013). *1912 Balkan Harbi'ne Ait Hatıratım.* (Haz., H. F. Kalkan), Milenyum Yayınları.

EKLER

Ek 1 Mehmed Fahri Paşa'nın Eserleri.[236]

Eser İsmi	Yayın Yeri	Basım Yılı	İçerik	Nitelik
Loranten yahut Saadet Yüzünden Felaket	Matbaa-i Esad-ı İzzet / İstanbul	H.1299	Edebiyat	Tercüme
Mağdur Kalb yahud, Fedakâr Validenin Fedakâr Çocuğu	Kitapçı Arakel / İstanbul	H.1301	Edebiyat	Tercüme
Salon Eğlenceleri	İstanbul	H.1301	Edebiyat	Tercüme
Alât-ı Cerrahiyye ve Tımar Edevâtının Def-i Teaffünü	İstanbul	H.1307	Tıp	Tercüme
Fenn-i Cerâhide İttihazı Lazım Gelen Tedâbir-i Sıhhiyye ve Onsekizinci Asrın Evâhirinden Beri Usul-i Cerrâhi-i Harbde Vuku Bulan Terakkiyat	İstanbul	H.1307	Tıp	Tercüme
Müntehâbât-ı Sıhhiye	İstanbul	H.1308	Tıp	İnceleme
Hıfzısıhha-i Sıyam ve Erkân-ı Sâiresi	Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası / İstanbul	H.1308	Tıp	İnceleme
Hıfzıssıhhat-i Mevaşi	İstanbul	M.1892	Tıp	Tercüme

[236] Mehmet Soğukömeroğulları, "Mehmet Fahri Paşa", **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü** https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehmed-fahri-pasa [27.09.2023]; Abdullah Acehan, **agm,** 25-27.

Sıhhî ve Devaî Oda Cimnastiği	A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, / İstanbul	H.1310 M.1892	Tıp	İnceleme
Kar ve Isga	Daire-i Askeriye Matbaası / İstanbul	H.1310 M.1893	Tıp	Tercüme
Kolera Tedavisi ve Tedâbir-i Muktaziye	İstanbul	H.1310	Tıp	Tercüme
Kuşpalazı Tedavisi	İstanbul	H.1313	Tıp	İnceleme
Yadigâr-ı Hekim	Mahmud Bey Matbaası / İstanbul	H.1317	Edebiyat	Anı
Çocuklara Mahsus Hıfzıssıhhat	İstanbul	H.1320	Tıp	İnceleme
Hıfz-ı Sıhhat	İstanbul	H.1323	Tıp	Tercüme
Tababet ve Hıfzıssıhhat	İstanbul	H.1323	Tıp	İnceleme
Kalb ve Rietanın Kar ve İsgası: Delail-İ Hikemiye	İstanbul	H.1324	Tıp	Tercüme
Yeni Hıfz-ı Sıhhat Kıraati	İstanbul	H.1324	Tıp	İnceleme
Sağlam İnsanlar ile Hastalarda İ'tam ve Tağdiyye ve Tedâbir-i Gıdâiyye	İstanbul	H.1324	Tıp	Tercüme
Emrâz-ı Dâhiliyeden Hastalık Timsalleri ve Teşhis-i Marazi Tâlimleri	İstanbul	H.1324	Tıp	Tercüme
İntan ve Tağdiye	İstanbul	H.1324	Tıp	Tercüme
Kalp ve Rietânın Kar ve Isgası Delâil-i Hikemiyyesi	İstanbul	H.1324	Tıp	Tercüme

Mufassal Hıfzıssıhha	Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası / İstanbul	H.1325	Tıp	İnceleme
Hıfzıssıhha-i Melbûsât	Mahmud Bey Matbaası / İstanbul	H.1325	Tıp	Tercüme
Hıfsısıhha	İstanbul	H.1326	Tıp	İnceleme
Sualli ve Cevaplı Tecvid	İstanbul	H.1327	Din	Diğer
Mikroplar ve Başlıca Sâri Hastalıklar, Bunlardan Sakınma Çareleri	İstanbul	H.1327	Tıp	İnceleme
Jan Gurdon	İstanbul	H.1328	Edebiyat	Tercüme
Manzum İşkodra Tarih-i Harbi	Mekteb-i Harbiye Matbaası / İstanbul	H.1329	Tarih, Edebiyat	Manzum Anı[237]
İnsan Yapısı ve Azalarının Vezaifi	Şems Matbaası / İstanbul	H.1330	Tıp	İnceleme
İnsan	İkbal kütüphanesi / İstanbul	H.1330	Tıp	İnceleme
Hıfzıssıhha	Maarif-i Umumiye Nezareti / İstanbul	H.1331	Tıp	Tercüme
Eşya Dersleri	Maarif-i Umûmiyye Nezareti Telif ve Tercüme Kütübhanesi / İstanbul	M.1915	Diğer	İnceleme
Tıbb-ı Nebevi'den Bir Hediye	Mahmud Bey Matbaası / İstanbul	H.1333	Din, Edebiyat,	Şiir

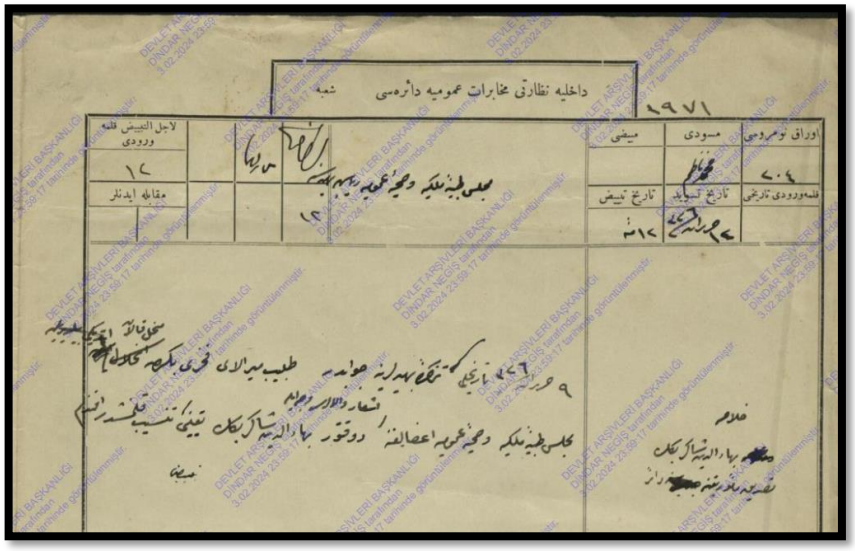
[237] Kayıtlarda "şiir" şeklinde geçse de işbu çalışma vesilesiyle bilgi düzeltilmiştir.

			Tıp	
Bergüzar-ı Ramazan	Muin-i Hilâl Matbaası / Bursa	H.1339	Din, Edebiyat	Şiir

Ek 2 Mülazım-ı Sani Beykozlu Salih Efendi'nin MSB'deki Şehit Kaydı.[238]

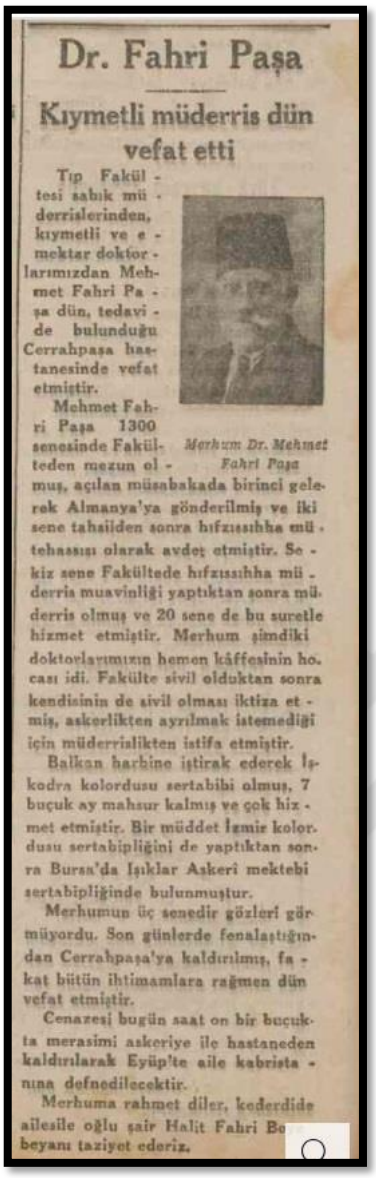

Ek 3 Tabip Miralay Fahri Bey'in İşkodra Hastanesi Baştabipliğine Tayini Üzerine…[239]

[238] https://www.msb.gov.tr/SehitBilgiKapisi/SehitListesi İsmail Oğlu Salih [03.02.2024].
[239] Fahri Paşa'nın İşkodra'ya Tayin Evrakı, 1328/1910, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, DH.MUİ, No. 107-18.

Ek 4 Fahri Paşa'nın Vefatının Bazı Gazetelere Yansıması.

Dr. Fahri Paşa

Kıymetli müderris dün vefat etti

Tıp Fakül - tesi sabık mü - derrislerinden, kıymetli ve e - mektar doktor - larımızdan Mehmet Fahri Pa - şa dün, tedavi - de bulunduğu Cerrahpaşa hastanesinde vefat etmiştir.

Mehmet Fahri Paşa 1300 senesinde Fakülteden mezun ol - muş, açılan müsabakada birinci gelerek Almanya'ya gönderilmiş ve iki sene tahsilden sonra hıfzıssıhha mütehassısı olarak avdet etmiştir. Sekiz sene Fakültede hıfzıssıhha müderris muavinliği yaptıktan sonra müderris olmuş ve 20 sene de bu suretle hizmet etmiştir. Merhum şimdiki doktorlarımızın hemen kâffesinin hocası idi. Fakülte sivil olduktan sonra kendisinin de sivil olması iktiza etmiş, askerlikten ayrılmak istemediği için müderrislikten istifa etmiştir.

Merhum Dr. Mehmet Fahri Paşa

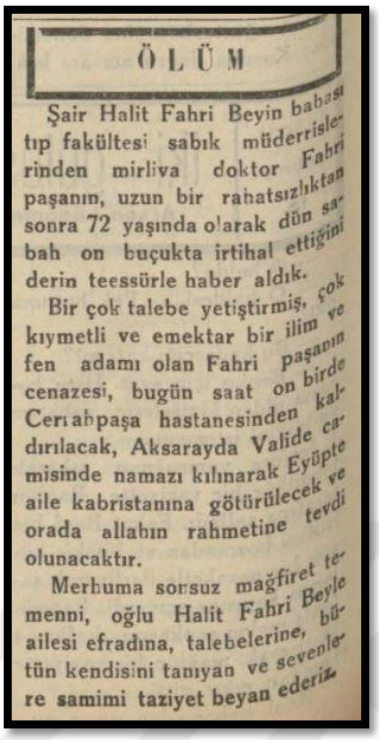
Balkan harbine iştirak ederek İşkodra kolordusu sertabibi olmuş, 7 buçuk ay mahsur kalmış ve çok hizmet etmiştir. Bir müddet İzmir kolordusu sertabipliğini de yaptıktan sonra Bursa'da Işıklar Askeri mektebi sertabipliğinde bulunmuştur.

Merhumun üç senedir gözleri görmüyordu. Son günlerde fenalaştığından Cerrahpaşa'ya kaldırılmış, fakat bütün ihtimamlara rağmen dün vefat etmiştir.

Cenazesi bugün saat on bir buçukta merasimi askeriye ile hastaneden kaldırılarak Eyüp'te aile kabristanına defnedilecektir.

Merhuma rahmet diler, kederdide ailesile oğlu şair Halit Fahri Be beyanı taziyet ederiz.

Ek 4.1 Fahri Paşa'nın Vefat Haberi.[240]

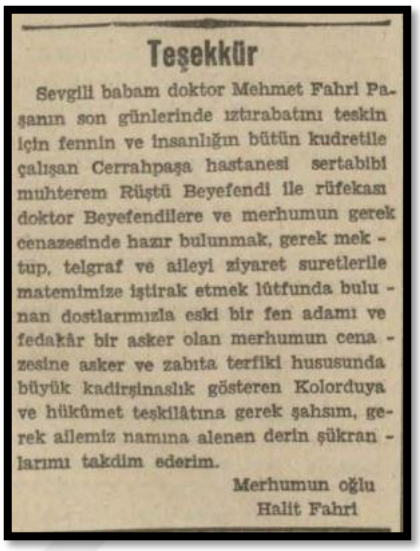
ÖLÜM

Şair Halit Fahri Beyin babası tıp fakültesi sabık müderrislerinden mirliva doktor Fahri paşanın, uzun bir rahatsızlıktan sonra 72 yaşında olarak dün sabah on buçukta irtihal ettiğini derin teessürle haber aldık.

Bir çok talebe yetiştirmiş, çok kıymetli ve emektar bir ilim ve fen adamı olan Fahri paşanın cenazesi, bugün saat on birde Cerrahpaşa hastanesinden kaldırılacak, Aksarayda Valide camisinde namazı kılınarak Eyüpte aile kabristanına götürülecek ve orada allahın rahmetine tevdi olunacaktır.

Merhuma sonsuz mağfiret temenni, oğlu Halit Fahri Beyle ailesi efradına, talebelerine, bütün kendisini tanıyan ve sevenlere samimi taziyet beyan ederiz.

Ek 4.2 Fahri Paşa'nın Vefat Haberi.[241]

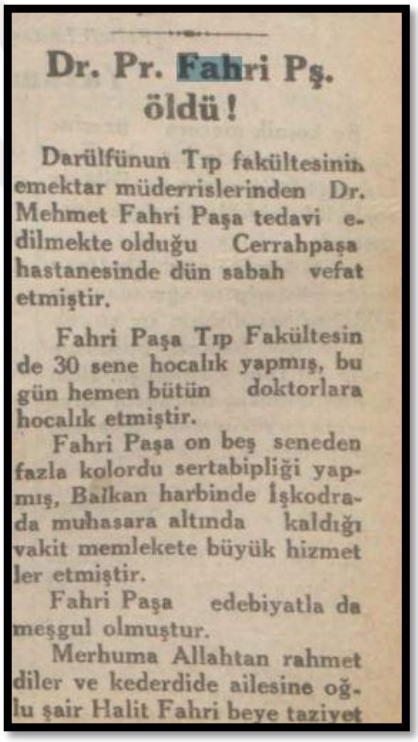

Teşekkür

Sevgili babam doktor Mehmet Fahri Paşanın son günlerinde ıztırabatını teskin için fennin ve insanlığın bütün kudretile çalışan Cerrahpaşa hastanesi sertabibi muhterem Rüştü Beyefendi ile rüfekası doktor Beyefendilere ve merhumun gerek cenazesinde hazır bulunmak, gerek mektup, telgraf ve alleyi ziyaret suretlerile matemimize iştirak etmek lûtfunda bulunan dostlarımızla eski bir fen adamı ve fedakâr bir asker olan merhumun cenazesine asker ve zabıta terfiki hususunda büyük kadirşinaslık gösteren Kolorduya ve hükûmet teşkilâtına gerek şahsım, gerek ailemiz namına alenen derin şükranlarımı takdim ederim.

Merhumun oğlu
Halit Fahri

Ek 4.3 Halit Fahri'nin Taziyelere Teşekkürü.[242]

Dr. Pr. Fahri Pş. öldü!

Darülfünun Tıp fakültesinin emektar müderrislerinden Dr. Mehmet Fahri Paşa tedavi edilmekte olduğu Cerrahpaşa hastanesinde dün sabah vefat etmiştir.

Fahri Paşa Tıp Fakültesinde 30 sene hocalık yapmış, bu gün hemen bütün doktorlara hocalık etmiştir.

Fahri Paşa on beş seneden fazla kolordu sertabipliği yapmış, Balkan harbinde İşkodrada muhasara altında kaldığı vakit memlekete büyük hizmetler etmiştir.

Fahri Paşa edebiyatla da meşgul olmuştur.

Merhuma Allahtan rahmet diler ve kederdide ailesine oğlu şair Halit Fahri beye taziyet

Ek 4.4 Paşa'nın Vefat Haberi.[243]

[240] "Dr. Fahri Pş. Kıymetli Müderris Dün Vefat Etti**". Cumhuriyet.** 7 Ağustos 1932.
[241] "Ölüm". **Vakit.** 7 Ağustos 1932.
[242] **"**Teşekkür". **Cumhuriyet**. 9 Ağustos 1932.
[243] "Dr. Pr. Fahri Pş. Öldü!". **Milliyet**. 7 Ağustos 1932.

No.1878—193 SERVETİFÜNUN 163

Tıp Fakültesinin en eski Müderrislerinden Dr. Fahri Pş. vefat etti.

Servetifünun kıymetli arkadaşı Şair Halit Fahri Beye samimi taziyetlerini beyan eder.

Gazetemiz umumi neşriyat müdürü şair Halit Fahri beyin pederleri Darülfünun tıp fakültesi sabık müderrislerinden Dr. Mehmet Fahri Pş. 6 agustos cumartesi günü sabahı tedavi olmakta olduğu Cerrahpaşa hastahanesinde vefat etmiştir.

Tıp fakültesinin en eski müderrislerinden olan Fahri paşa ölümü ile yalnız ailesi efradını değil bütün tıp âlemini, bütün münevverleri ve onu tanıyanları derin bir teessüre duçar etmiştir.

Servetifünun ailesi bu teessüre bütün kalbi samimiyeti ile iştirak eder. Kıymetli arkadaşımız şair Halit Fahri beye en har taziyetlerimizi beyan ederiz.

■

Merhumun cenazesi pazar günü hastahaneden kaldırılarak Eyüpsultan aile kabristanına büyük ihtifalle defedilmiştir.Merasime kolordu, zabıta, ve sair bir çok resmi makamat namına maruf zevat, doktorlar, talebe, askerler ve onu bütün sevenler iştirak etmişlerdir.

Merhum Mehmet Fahri paşa, 1277 senesinde İstanbulda doğmuştur. Amasya muhasebecisi Süleyman beyin oğludur. 1300 senesinde tıbbiyeden birincilikle diplomasını almış, açılan müsabakada kazanarak Avrupaya taheile gönderilmiş, iki sene Almanyada bulunmuş, hıfzıssıhha sahasında ihtisas edinmistir.

1302 senesinde İstanbula dönünce, doğrudan doğruya tıp fakültesine müderris muavini olmuş ve aradan sekiz sene geçtikten sonra, müderris ölünce, kendisi müderris olarak kürsüye getirilmiştir. 28 sene tıp fakültesinde müderrislik etmiş ve bu müddet zarfında Halkalı ziraat, eczacı, baytar mekteplerinde de ders okutmuştur.

Meşrutiyetin ilânından sonra, müderrislikten çekilmiş, orduda çalışmıya başlamış, evvelce 1313 Yunan harbine iştirak ettiği gibi, bu tarihten sonra da Balkan harbine iştirak etmiş, bu harp esnasında sertabip sıfatile bulunduğu İşkodrada yedi buçuk ay Sırpların muhasarasında kalmış, gece gündüz siper siper dolaşarak gayret göstermiştir.

Nihayet İzmire kolordu sertabibi olmuş, bir sene de orada hizmet ederek mirlivalıktan tekaüd edilmiştir.

Büyük harbi müteakip mütareke ilân olununca ecnebi işgali üzerine İstanbulda oturmak istememiş, Bursaya gitmiş, orada yerleşmiştir.

Bursada Işıklar askeri lisesinde fizik ve kimya dersleri vermiştir. Arabi, farisi, almanca, fransızca bilen Fahri paşa, hayatının sonuna kadar öğrenmek ve öğretmek gayesile yaşamış, hatta yaşı hayli ilerlediği bir sırada, ingilizce öğrenmiye başlamıştır. Kendisinin bir çok ilmi, fenni ve edebi eserleri vardır. Eski tarzda şiir de yazardı. Bu arada «Manzum İşkodra tarihi harbi» isminde bir eser vücude getirmiştir. (Aktör Kin), (Taş ocakları), (Mağduri kalp) isimlerindeki tiyatro tercümeleri Manakyan efendi ye (Yat borusu) ismindeki tercümesi de Bürhanettin bey tarafından temsil olunmuştur.

Mehmet Fahri paşa, epey bir müddettenberi rahatsızdı. Fazla tetebbü, fazla yorgunluk, ona evvelâ bir gözünü kaybettirmişti. Buna rağmen, çalışıyor, beş altı sene evvel bu vaziyette iken sıhhiye vekâleti için tıbbi bir eser hazırlıyordu. Sonra öbür gözü de diğerinin akıbetine uğradı. Etrafını güçlükle seçiyordu. Fakat, gene ilim aşkı, onun içinde sönmiyen bir ateşti.

Merhum Dr. Mehmet Fahri Paşanın iki sene evvel Kızıltoprak'ta ikamet ettiği evin bahçesinde çekilen resmi

[Bu tarihte bir gözü hâlâ görüyordu. sonra o göz de görmez olmuştur.]

Ek 4.5 Fahri Paşa'nın Vefat Haberi[244]

Fahri Pş. dün gömüldü

İlim aşkı, onun içinde sönmiyen bir ateşti..

Tıp fakültesinin en eski müderrislerinden olan merhum,son gününe kadar öğrenmek ve öğretmek gayesile yaşamıştır

Müderris Fahri Pş.

İctihalini teessürle bildirdiğimiz doktor Mehmet Fahri paşanın cenaze merasimi, dün yapılmıştır.

Tıp fakültesinin en eski müderrislerinden olan Mehmet Fahri paşanın cenazesi, saat on bir buçukta Cerrahpaşa hastanesinden birçok dostları, talebeleri, zabıta memurları ve kolordu tarafından gönderilen askerler hazır bulunduğu halde, ihtifalıla kaldırılmış, cenaze namazı öğle vakti Valide camiinde kılınmış, sonra otomobille Eyüp sultana götürülerek, surttaki aile mezarlığına gömülmüştür.

Oğlu şair Halit Fahri bey, ve merhumun bütün ailesi efradı, Cerrahpaşa hastanesi sertabibi doktor Rüştü beyle hastanedeki diğer doktorların, hastane memurlarının tedavi esnasında gösterdikleri ihtimamdan fevkalâde müteessirler. Kolordunun, sabıtanın ve diğer makamların gösterdikleri nezaket ve iştirak ifadesi de kendilerini keder-li günlerinde bir teselli alâkasının ifadesi olarak çok mütehassis etmiştir. Bütün bu ihtimam, alâka, nezaket ve iştirak ifadelerine teşekkür ediyorlar.

* * *

Merhum Mehmet Fahri paşa, 1277 senesinde İstanbulda doğmuştur. Amasya muhasebecisi Süleyman beyin oğludur. 1300 senesinde tıbbiyeden birincilikle diplomasını almış, açı-lan müsabakada kazanarak Avrupaya taheile gönderilmiş, iki sene Almanyada bulunmuş, hıfzıssıhha sahasında ihtisas edin-miştir.

1302 senesinde İstanbula dönünce, doğrudan doğruya tıp fakültesine müderris muavini olmuş ve aradan sekiz sene geçtikten sonra, müderris ölünce, kendisi müderris olarak kürsüye getirilmiştir. 28 sene tıp fakültesinde müderrislik etmiş ve bu müddet zarfında Halkalı ziraat, eczacı, baytar mekteplerinde de ders okutmuştur.

Meşrutiyetin ilânından sonra, müderrislikten çekilmiş, orduda çalışmıya başlamış, evvel-ce 1313 Yunan harbine iştirak ettiği gibi, bu tarihten sonra da Balkan harbine iştirak etmiş, bu harp esnasında sertabip sıfatile bulunduğu İşkodrada yedi buçuk ay Sırpların muhasarasında kalmış, gece gündüz siper siper dolaşarak gayret göstermiştir.

Nihayet İzmire kolordu ser-tabibi olmuş, bir sene de orada hizmet ederek mirlivalıktan teka-üt edilmiştir.

Büyük harbi müteakip müta-reke ilân olununca, ecnebi işgali üzerine İstanbulda oturmak iste-memiş, Bursaya gitmiş, orada yerleşmiştir.

Bursada Işıklar askeri lise-sinde fizik ve kimya dersleri vermiştir. Arabi, farisi, almanca, fransızca bilen Fahri paşa, ha-yatının sonuna kadar öğrenmek ve öğretmek gayesile yaşamış, hatta yaşı hayli ilerlediği bir sı-rada, ingilizce öğrenmiye başla-mıştır. Kendisinin bir çok ilmi, fenni ve edebi eserleri vardır. Eski tarzda şiir de yazardı. Bu arada "Manzum İşkodra tarihi harbi,, isminde bir eser vücude getirmiştir. (Aktör kin), (Taş o-cakları). (Mağduri kalp) isimle-rindeki tiyatro tercümeleri Ma-nakyan efendi ve (Yat borusu) isimlerindeki tercümesi de Bürhanet tin bey tarafından temsil olun-muştur.

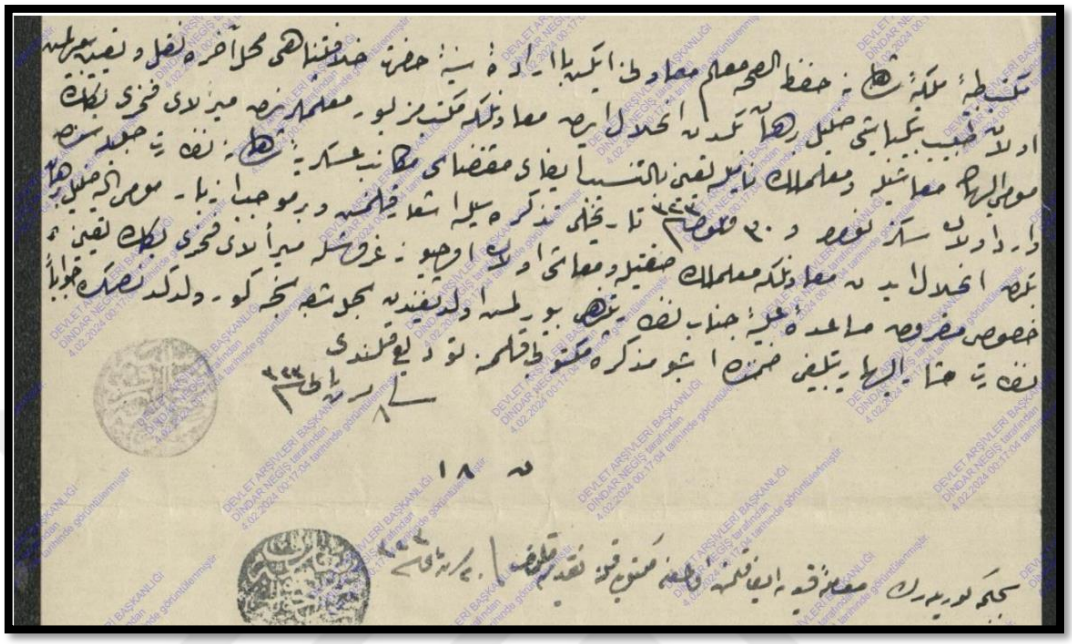
Mehmet Fahri paşa, epey bir müddettenberi rahatsızdı. Fazla tetebbü, fazla yorgunluk, ona evvelâ bir gözünü kaybettirmiş-ti. Buna rağmen, çalışıyor, beş al tı sene evvel bu vaziyette iken sıhhiye vekâleti için tıbbî bir e-

Müderris Fâhri Paşanın cenaze merasimi

Ek 4.6 Fahri Paşa'nın Vefat Haberi.[245]

[244] "Tıp Fakültesinin En Eski Müderrislerinden Dr. Fahri Pş. Vefat Etti". **Servetifunun dergisi.** 11 Ağustos 1932.
[245] "Fahri Pş. Dün Gömüldü". **Vakit.** 8 Ağustos 1932.

Ek 5 Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Hıfzussıhha Muallinliğine Miralay Fahri Bey'in Tayin Edildiği. [246]

Ek 6 Gençlik Dönemi ve Rütbe Tenzili Sonrasında Tabip Binbaşı Rütbesiyle Mehmed Fahri Bey.[247]

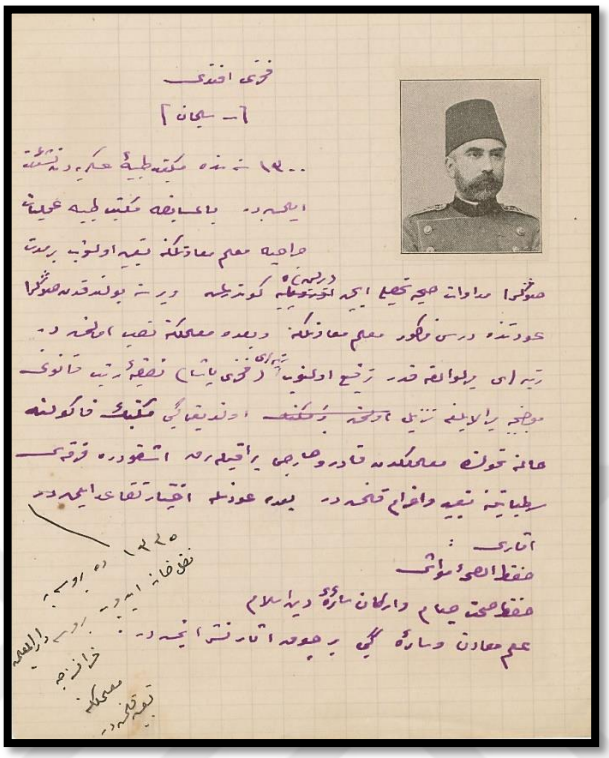

[246] Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, 1325, MF.MKT, No. 1028 - 47.

[247] Salt Arşiv, httpsarchives.saltresearch.orghandle12345678928135 [01.01.2024]; Halit Fahri Ozansoy'un Aile Arşivi (Aktaran: Can USTA)

Ek 6.3 Fahri Paşa'nın Kısa Bir Biyografisi.[248]

Ek 7 Halit Fahri Ozansoy'un Vefat Eden Babası Fahri Paşa İçin Yazdığı Mersiyesi.[249]

... Âma Ölen Babacığıma ...

"Oğlum,, diye hıçkıran dudakların raşesi,
Gözlerimin önünde en hazin bir hayalin...
Bu sesti ölümüne yaklaşan baba sesi...
Bu seste başlamıştı, babacığım, zevalin...

Büyük, asil bir kalbin ebedî tevekkülü,
Nur yüzünde bir ayet gibi okunuyordu.
Gözlerin, o yıllardır karanlıkla örtülü
Gözlerin son deminde bana dokunuyordu.

Nihayet gömdük seni anamın hizasında :
İki ruh birleştiniz, iki ruh, iki müştak.
Baba, baba, mezarda ruhun ağlamasın da
Görmüyorsan, anama benim gözlerimle bak !

14 — 8 — 932

Halit Fahri

[248] Salt Araştırma, httpsarchives.saltresearch.orghandle123456789217590 [01.01.2024]
[249] Halit Fahri. "Âmâ Ölen Babacığıma". **Uyanış** gazetesi. 25 Ağustos 1932.

Ek 8 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasında Ruslar Tarafından Dudakları ve Burunları Kesilmiş Osmanlı Askerleri Edirne'de.[250]

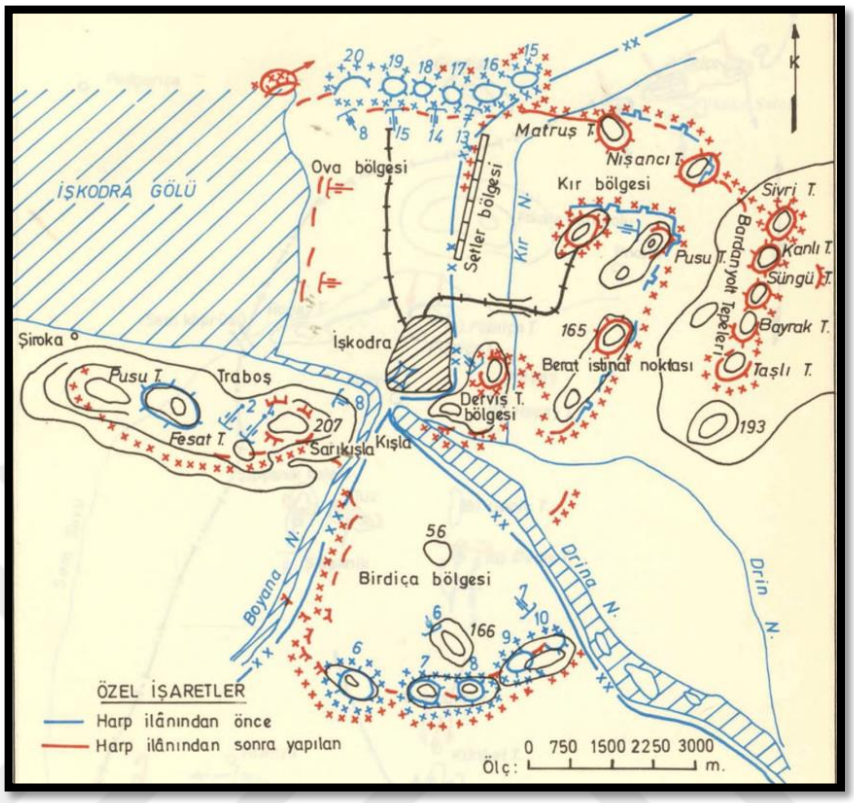

Ek 8.1 İşkodra'nın Tuz Mıntıkasında Karadağlılarca Ağzı ve Burnu Kesilip Dudakları Yenmiş Bir Osmanlı Askeri.[251]

[250] Ratip Kazancıgil, **Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri,** (Kırklareli: Edirne Araştırması Merkezi Yay.,1986).
[251] "**Karagöz gazetesi.** 30 Ekim 1912, 1.

Ek 9 İşkodra Müstâhkem Mevki Tahkimatları, 1912.[252]

Ek 10 70. Alayın 2. Taburunda Vazifeli İken Şehit Olan Mülazım-ı Sani Hüsnü Efendi Harbiye Üniformasıyla.[253]

[252] Fehmi Özatalay, **Age,** Ekler kısmı, Kroki-2.
[253] Abdurrahman Nafiz, Kiramettin, **age,** 510.

Ek 11 Soldan İkinci Kişi Tabip Miralay Rütbesiyle Mehmed Fahri Paşa.[254]

Kır mıntakasında : Sağdan sola doğru, doktor, Mülâzim Mehmet Efendi [Geride] Erkânıharp Yüzbaşısı Asım Bey merhum, Kolağası Kiramettin Bey [Topun içinde] Kır mıntakası kumandan muavini Kaymakam Tekirdağlı Ömer Bey

Ek 11.1 Fahri Paşa ve Hasan Rıza Paşa'nın Bulunduğu Bir Toplu Fotoğraf.[255]

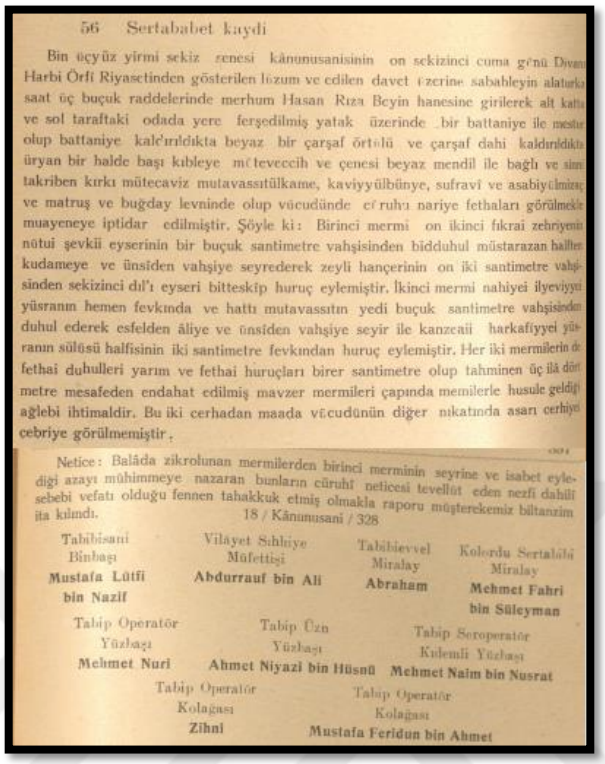

Kır mıntakası karargâhında :

Ayakdakiler sağdan sola : Kır mıntakası kumandan muavini Kaymakam Tekirdağlı Ömer Bey, Hasan Rıza Paşa, Kır mıntakası kumandanı Miralay Cemal Bey, Kolordu Başhekimi Miralay Fahri Bey.
En önde oturanlar sağdan sola : Doktor, Erkânıharp Yüzbaşısı Asım Bey, Kolağası Kiramettin Bey, Mülâzimisani Rıza Efendi.

[254] **Age**, 416.
[255] **Age**, 277.

Ek 12 Hasan Rıza Paşa'nın Şehadet Tutanağı. En Başta Fahri Paşa'nın İsmi ve İmzası Var. [256]

56 Sertababet kaydi

Bin üçyüz yirmi sekiz senesi kânunusanisinin on sekizinci cuma günü Divan-ı Harbi Örfi Riyasetinden gösterilen lüzum ve edilen davet üzerine sabableyin alaturka saat üç buçuk raddelerinde merhum Hasan Rıza Beyin hanesine girilerek alt katta ve sol taraftaki odada yere ferşedilmiş yatak üzerinde bir battaniye ile mestur olup battaniye kaldırıldıkta beyaz bir çarşaf örtülü ve çarşaf dahi kaldırıldıkta üryan bir halde başı kıbleye müteveccih ve çenesi beyaz mendil ile bağlı ve sinni takriben kırkı mütecaviz mutavassıtülkame, kaviyyülbünye, sufravî ve asabiyülmizaç ve matruş ve buğday levninde olup vücudünde cerahı nariye fethaları görülmekle muayeneye iptidar edilmiştir. Şöyle ki: Birinci mermi on ikinci fıkrai zehriyenin nûtui şevkii eyserinin bir buçuk santimetre vahşisinden bidduhul müstarazan halfen kudameye ve ünsiden vahşiye seyrederek zeyli hançerinin on iki santimetre vahşisinden sekizinci dil'ı eyseri bitteskîp huruç eylemiştir. İkinci mermi nahiyei ilyeviyyei yüsranın hemen fevkında ve hattı mutavassıtın yedi buçuk santimetre vahşisinden duhul ederek esfelden âliye ve ünsiden vahşiye seyir ile kanzeaii harkafiyyei yüsranın sülüsü halfisinin iki santimetre fevkından huruç eylemiştir. Her iki mermilerin de fethai duhulleri yarım ve fethai huruçları birer santimetre olup tahminen üç ilâ dört metre mesafeden endahat edilmiş mavzer mermileri çapında mermilerle husule geldiği ağlebi ihtimaldir. Bu iki cerhadan maada vücudünün diğer nıkatında asarı cerhiye cebriye görülmemiştir.

Netice: Balâda zikrolunan mermilerden birinci merminin seyrine ve isabet eylediği azayı mühimmeye nazaran bunların cüruhî neticesi tevellüt eden nezfi dahilî sebebi vefatı olduğu fennen tahakkuk etmiş olmakla raporu müşterekemiz biltanzim ita kılındı. 18 / Kânunusani / 328

Tabibisani Binbaşı	Vilâyet Sıhhiye Müfettişi	Tabibievvel Miralay	Kolordu Sertabibi Miralay
Mustafa Lütfi bin Nazif	**Abdurrauf bin Ali**	**Abraham**	**Mehmet Fahri bin Süleyman**

Tabip Operatör Yüzbaşı	Tabip Üzn Yüzbaşı	Tabip Seroperatör Kıdemli Yüzbaşı
Mehmet Nuri	**Ahmet Niyazi bin Hüsnü**	**Mehmet Naim bin Nusrat**

Tabip Operatör Kolağası	Tabip Operatör Kolağası
Zihni	**Mustafa Feridun bin Ahmet**

Ek 13 24. İşkodra Kolordusu ve İşkodra Müstahkem Mevki Komutanlığı ile İşkodra Askerî Valisi Miralay Hasan Rıza (Paşa) ve Maiyeti.[257]

Kolordu karargâhı:

Sağdan sola ayaktakiler — Kolağası Kiramettin Bey, Hasan Rıza Paşa, Kolağası Abdurrahman Nafiz Bey.
Oturanlar — Emir zabitleri Müfâzim Cemil ve Kemal Efendiler.
Ortada — Karadağlıların attığı 21 santimetrelik obüs mermisi ile 7,5 santimetrelik dağ topu mermisi.

[256] **Age**, 356-357.
[257] **Age,** 358.